

М. МУЛЛОАҲМАДОВ

ФУРҶИ
БАСТОМӢ
ВА
ҒАЗАЛИЁТИ Ӯ

АКАДЕМИЯИ ФАНҶОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ШАРҚШИНОСӢ

МИРЗО МУЛЛОАҲМАДОВ

ФУРӯҒИИ БАСТОМӢ ВА ҒАЗАЛИЁТИ Ӯ

Мухаррири масъул:
АӢЛОХОН АФСАҲЗОД

Нашриёти «Дониш»
Душанбе — 1987

Мирзо Муллоаҳмадов. «Фуруғии Бастомӣ ва ғазалиёти ӯ». Душанбе: Дониш, 1987, 88 саҳ.

Фуруғии Бастомӣ аз шоирони мумтози нимаи аввали асри XIX Эрон буда, махсусан, дар ғазалсарой шӯҳрати азиме дорад. Ғазалиёти шоир бештар ба мавзӯи ишқ бахшида шуда, анъанаҳои ғазалсарони Саъдиву Ҳофиз бариш бузургони олами шеърро идома медиҳанд. Ғазалҳои равону дилкаши Фуруғӣ дар байни мардуми тоҷик ҳам шӯҳрат ёфта, ба ганҷинаи мусиқии классикии он—«Шашмақом» дохил шудаанд.

Дар рисола муҳимтарин паҳлуҳои ҳаёту осор ва ғазалиёти дилкаши Фуруғӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Рисола ба донишмандону донишҷӯён ва дӯстдорони шеърӯ шоирӣ пешкаш мешавад.

Тақризнависон: доктори илми филология Н. Сайфиев,
номзади илми филология Ш. Орифов.

М $\frac{470250000 - 050}{М 502 - 87}$ 83 — 86 © Нашриёти «Дониш», 1987 с.

МУҚАДДИМА

Мирзоаббос Фурӯғии Бастомӣ аз суханварони маъруфи аввали асри XIX буда, дар таърихи адабиёти Эрон ҳамчун устои ғазалсаро мақоми шонстае ишғол намудааст. Ӯ тамоми қудрату маҳорати суханварии худро ба инкишофи ғазал бахшида, анъанаҳои Саъдиву Ҳофизро зида мекунад ва ба ин шакли кӯҳани шеър аз нав латофату ғасоҳат, соддагиву равонии пешини онро бармегардонад.

Фурӯғӣ ҳарчанд ашъори фаровоне сурудааст, вале то имрӯз намунаи каме аз он дар интиҳоби яке аз намоёндагони аҳли ҳукмронии давр — шоҳзода Асадуллои Қочор боқӣ мондааст. Табиист, ки дар чунин ҳолат ба ҷой мондани ашъори баланди дорои моҳияти иҷтимоиву ахлоқии ӯ душвор аст. Бо вучуди ин ашъори боқимондаи шоир, ки асосан аз ғазалиёт иборат аст, бо салосату равонӣ, латофату ширинии худ аз маҳорату истеъдоди шоир гувоҳӣ медиҳанд.

Фурӯғӣ ҳанӯз дар замони зиндагаш шӯҳрати босазое пайдо карда буд. Аз ин ҷост, ки дар сарчашмаҳои замони шоир ҳам доир ба ӯ маълумотҳо сабт шуда, намунаҳои ашъораш зикр гардидаанд.

Яке аз аввалин сарчашмаҳое, ки дар он шарҳи ҳол ва намунаи ашъори Фурӯғӣ сабт ёфтааст, «Басотин-ул-хоқонин»-и Мирзо Алиризо Шӯҳра мебошад. Чунон ки Саид Нафисӣ қайд мекунад, дар ҷилди якуми **Ин** тазкира, ки соли 1248 ҳ. таҳти унвони «Бӯстон-ул-ушшоқ» таълиф шудааст, дар бораи Фурӯғӣ маълумоти

зерин сабт гардида, 76 байт ғазал намуна оварда шу-
дааст: «Фуруғӣ, номаш Мирзоаббос. Аслаш аз хоки
Бастом. Шуглаш шоирӣ ва маддоҳии хусрави гетисон.
Девонаш мулоҳиза шуд, ба қадри панҷ ҳазор байт ме-
шавад. Дар ғазалсароӣ аз аксари муосирини худ мум-
тоз аст».¹

Эҳтимол дар чилдҳои дигари ин тазкира низ намуна-
ҳои ашъори Фуруғӣ мавҷуд бошад, вале Саид Нафисӣ
аз дастрас набудани чилдҳои дигари тазкира хабар
медихад. Зимнан бояд гуфт, ки 76 байти дар тазкираи
мазкур сабтёфта хеле қолиби диққат мебошад. Зеро
ин намунаи шеърҳои давраи ҷавонии шоиранд, ки дар
девори мавҷудан у ба назар намерасанд.

Маълумоти роҷеъ ба Фуруғӣ овардаи дӯст ва ҳам-
замони шоир шоҳзода Асадуллои Қочор низ қобили та-
ваҷҷуҳ буда, доир ба баъзе ҷиҳатҳои тарҷумаи ҳол,
осор, мамдуҳони у санадҳои пурқимат медиҳад.

Аз сарчашмаҳои муҳими замони шоир тазкираи
«Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят мебошад,
ки ҷилди дуюми он зикри мухтасари тарҷумаи ҳоли
шоирро дар бар мегирад. Чунон ки дар мавқеаш хоҳем
дид, маълумоти дар бораи ҷой, соли таваллуд ва ди-
гар тарафҳои шарҳи ҳоли шоир зикр кардаи у саҳеҳ
буда, танҳо соли вафоташ иштибоҳан 1233 сабт шуда-
аст.²

Шарҳиҳои маъруфи англис Э. Браун ба маълумоти
тазкираи «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» таъяя намуда, до-
ир ба Фуруғӣ ба таври хеле мухтасар сухан меронад
ва зимнан тамони уро ба тасаввуф таъкид мекунад.³

¹ Фуруғии Бастомӣ. Девори комил, бо ҳавоши ва таълиқоти
М. Дарвеш. — Техрон, 1342, муқаддимаи Саид Нафисӣ, саҳ. 11.

² Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷилди 2. — Тех-
рон, 1340, саҳ. 829.

³ Э. Браун. Таърихи адабиёти Эрон, ҷилди 4, тарҷумаи Раши-
ди Ёсимӣ. — Техрон, 1329, саҳ. 105.

Ҳамин гуна маълумоти мухтасари тарҷуман ҳолиро рӯи ба Ҷуруғии муаллифони асарҳои тадқиқотиву мурағбирони маъмуло низ аз қабили Муҳаммад Алии Табрзӣ, Хусеин Фаривар, Забеҳулло Сафо сабт кардаанд.⁴

Адабиётшиноси Эронӣ Иброҳими Сафой фаслро аз китоби худ «Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор» ба Ҷуруғии Бастомӣ таҳсиҳ дода, тамоми маълумотҳоеро, ки доир ба ҷараёни зиндагӣ ва осори шоир чамъ овардааст, дар он ҷой медиҳад.⁵

М. Ҷамъиан дар бораи чигунагии ғазалиёти шоир таваҷҷуф намуда, таъкид мекунад, ки «дар ғазалсароӣ ғазофан устод ва дар сафи бузургтарин ғазалсароён ғазофони Қочор аст».⁶

Фасли мазкур дар шакли мақолаи алоҳида дар маҷаллаи «Армуғон» низ ба таъъ расидааст.⁷

Маълумоти нисбатан муфассалро доир ба Ҷуруғии Бастомӣ дар рисолаи бону Нусрати Таҷрубакор «Сабки шеър дар асри Қочория» низ метавон мушоҳида кард. Муҳаққиқ нисбат ба ашъори шоир нуқтаи назари зиддиятноки худро баён намудааст. Аз як тараф ӯ «ғазалиёти шоирро «мутакаллифу маснуъ» мешуморад, аз тарафи дигар таъкид мекунад, ки он ашъор «аз осори хуби ин аср бояд шумурда шавад».⁸ Ҷамҷунии на-

4 Муҳаммад Алии Табрзӣ. Райҳонат-ул-адаб, ҷилди 3. — Техрон, саҳ. 85. Хусеин Фаривар. Таърихи адабиёти Эрон ва таърихи шуаро, ҷони понздаҳум. — Техрон, 1352, саҳ. 342—343; Забеҳулло Сафо. Гапчи сухан, ҷони дуум, ҷилди 3. — Техрон, 1340, саҳ. 206.

5 Иброҳими Сафой. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор. — Техрон, ҷони 2, бидуни зикри соли нашр, саҳ. 88—89.

6 Ҷамон ҷо, саҳ. 89.

7 Иброҳими Сафой. Ҷуруғии Бастомӣ. Маҷ., «Армуғон», соли 27, 1326, саҳ. 433—445.

8 Нусрати Таҷрубакор. Сабки шеър дар асри Қочория. — Техрон, 1350, саҳ. 95.

метавон ба хулосаи зерини муҳаққиқ розӣ шуд: «Фуруғи шоире нест, ки соҳиби мактабе ва дорои сабки хос бошад, ё андешае тоза зоҳир кунад. Ё қудрате ғиғифт дошта бошад. Шоирест, ки дар тақлиду пайравӣ аз устодон завқеву тавоноие аз худ ошкор сохта ва дар сафи шоирони ин аср мақоме барои худ даступо кардааст».⁹

Беасосии нуқтаи назари муҳаққиқ, ки аз муносибати яктарафаи ӯ ба моҳияти услуби эҷодии шоир ва умуман равияи «бозгашти адабӣ» сар задааст, дар фаслҳои минбаъда ба субут хоҳад расид. Ҳоло танҳо доир ба ин зиддияти андешаи муҳаққиқ таваққуф кунем, ки оё шоир бо хости худ барои худ мақоме даступо карда метавонад? Агар ин амал имконпазир бошад ҳам бо фавти ҳуди шоир ному мақоми ӯ зуд фаромӯш хоҳад шуд. Вале чопу интишори зиёди ашъори Фуруғи нишон медиҳад, ки ӯ пас аз Қоонӣ аз шӯҳратмандтарин шоирони замони худ ба шумор меравад.

Бар хилофи Нусрати Тачрубакор адабиётшиноси дигари эронӣ Яҳъёи Ориёнпур ба моҳияти ашъор ва мақоми шоирии Фуруғи баҳои дуруст ва одилона додааст. Ӯ дар асари маъруфаш «Аз Сабо то Нимо» пеш аз ҳама тарҷумаи ҳоли шоирро нисбатан муфасссал баён намуда, сипас ба равониву сӯзу гудоз, зебоии оҳангу фасоҳати баёни ашъори ӯ ишора мекунад ва сабабҳои шӯҳрат ёфтани ғазалиёташро таъкид мекунад.¹⁰

Дар бораи шарҳи аҳволу осор ва мундариҷаву услуби ашъори Фуруғи дар муқаддимаи чопҳои гуногуни девони шоир низ суҳан рафтааст.

Чунон ки қайд гардид, ҳанӯз Асадуллои Қочор пас аз интиҳоби ғазалиёти Фуруғи ва дар поёни девони

⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 98.

¹⁰ Яҳъёи Ориёнпур. Аз Сабо то Нимо, ҷилди аввал, ҷопи дуюм. — Техрон, 1351, саҳ. 82—84.

Қоонӣ ҷой додани он муқаддимае низ навишта шарҳи ҳоли шоирро зикр карда буд.

Соли 1336/1957 девони комили Ҷуруғии Бастомӣ бо кӯшиши Ҳусейни Наҳаъӣ ба таъб мерасад. Дар пешгуфтори худ Ҳусейни Наҳаъӣ дар бобати адабиёти асри XIX Эрон, услубу шеваи баёни Ҷуруғӣ, муносибати ӯ бо муосиронаш, тасҳеҳи девони вай ба таври мухтасар таваққуф мекунад. Дар бораи тарҷумай ҳоли шоир бошад маълумоти сарчашмаҳо аз ҷумла муқаддимаи Асадуллои Қочор, маълумоти «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Райҳонат-ул-адаб»-и Муҳаммад Али Табретӣ, «Таърихи адабиёти Эрон»-и Э. Браун айнан оварда шудааст.¹¹

Худи ҳамон сол маҷмуаи ашъори шоир таҳти унвони «Ҷазалиётҳои Ҷуруғии Бастомӣ» бо эҳтимоми Мансур Мушфиқ ва муқаддимаи шоири муосири Эрон Раҳими Муаййирӣ ҷоп мешавад. Дар муқаддимаи мухтасар Раҳими Муаййирӣ шарҳи ҳоли шоир ва муҳимтарини хусусиятҳои услуби ҷазалиётҳои ӯро баён месозад.¹²

Ниҳоят девони комили Ҷуруғӣ соли 1342/1963 бо ҳавошиву таълиқоти М. Дарвеш ва муқаддимаи Саид Нафисӣ дар интишороти «Ҷовидон» ба таъб мерасад. Саид Нафисӣ дар муқаддима тарҷумай ҳоли Ҷуруғӣро бо зикри маълумоти сарчашмаҳо баён намуда, синас 76 байти тозаи шоирро, ки аз тазкираи «Бӯстон-ул-ушшоқ»-и Мирзо Алиризо Шӯҳра ба даст овардааст, нақл мекунад.¹³

Назар ба маълумоти Нусрати Таҷрубақор девони Ҷуруғӣ соли 1320 бо тасҳеҳи Али Ғаффорӣ низ инти-

11 Девони комили Ҷуруғии Бастомӣ, ба кӯшиши Ҳусейни Наҳаъӣ. — Техрон ҷопи аввал, 1336..

12 Ҷазалиётҳои Ҷуруғии Бастомӣ, бо муқаддимаи Раҳими Муаййирӣ. — Техрон, ҷопи аввал, 1336.

13 Девони комили Ҷуруғии Бастомӣ, бо ҳавошӣ ва таълиқоти М. Дарвеш, бо муқаддимаи Саид Нафисӣ, — Техрон, 1342,

шор ёфтааст.¹⁴ Вале, мутаассифона, нусхае аз ин чоп ба мо дастрас нашуд ва дар бораи ин чоп маълумоти дигаре ба назар намерасад.

Хонандагони тоҷикро бори аввал бо намунаи осори Ҷуриғни Бастомӣ ба ҳуруфи имрӯза адабиётшинос З. Ахрорӣ шинос намудааст. Дар шумораи аввали соли 1981 маҷаллаи «Садои Шарқ» таҳти унвони «Ҷуриғи сухан» мухтасари тарҷумаи ҳол ва 20 ғазали Ҷуриғи ба табъ мерасад.

Ҷуриғ ки мебинем, муаллифони сарчашмаҳо ва муҳаққиқон тапҳо бо зикри тарҷумаи ҳоли Ҷуриғи ва ишораҳо ба услуби ғазалиёти ӯ қаноат кардаанд. Мазмуну мундариҷа ва услуби ғазалиёти шоир бошад то ҳол мавриди таҳлилу тадқиқи ҷудогона қарор нагирифтааст. Аз ин ру мо дар баробари шинос кардани хонандагони тоҷик бо ғазалиёти шоир саъй намудем, ки муҳимтарин ҷиҳатҳои ашъор ва услуби эҷодии ӯро аз назар гузаронида, барои беҳтару бештар шинохта шудани вай заминае муҳайё созем.

Замони зиндагии Ҷуриғи, ки ба давраи ҳукмронии шоҳони Қочор — Фатҳалишоҳ, Муҳаммадшоҳ ва Носириддиншоҳ рост меояд, аз даврони ҳеле пуршӯби авҷи ҷангу кашмакашҳои хонумонсӯзи феодалҳову ошӯбҳои халқӣ ва таназзули иқтисодиву сиёсии Эрон ба шумор меравад.¹⁵

Ин вазъият ба ҳолати адабиёт ва маданияти кишвар низ бетаъсир намонд. Ҳарчанд шоҳони қочор ба адабиёт таваҷҷуҳ зоҳир менамуданд ва дар шаҳрҳои гуногуни кишвар марказҳои анҷуманҳои адабӣ таъсис меёфтанд, вале инкишофи ҳақиқии адабиёт ҳанӯз ба

¹⁴ Нусрати Таҷрубакор. Сабки шеър дар асри Қочория, сах. 98.

¹⁵ Доир ба вазъияти иҷтимоиву сиёсӣ ва ҳаёти адабии Эрон дар пимаи аввали асри XIX, инчунин оид ба хусусиятҳои равиши бозгашти адабӣ ба рисолаи муаллифи ин сатрҳо «Нишот ва Миҷмар» муроҷиат шавад.

амал наомада буд. Муҳимтарин ходисаи адабие, ки дар мобайни асри XVIII шуруъ шуда дар нимаи аввали асри XIX идома дошт, равияи бозгашти адабӣ буд, ки бар хилофи муғлақбаёниву печдарпечӣ ва мураккабиву душворписандии сабки ҳиндӣ ба вучуд омада буд. Суханварони маъруфи давр Фатҳалихони Сабо, Нишот, Мичмар, Висол, Суруш, Қоонӣ ва амсоли инҳо дар инкишофи равияи мазкур саҳми калоне гузоштанд. Фуруғии Бастомӣ низ аз зумраи пешоҳангони равияи бозгашти адабӣ дар нимаи аввали асри XIX ба шумор мерафт.

ҲАЁТ ВА ОСОРИ АДАБИИ ФУРӯҒИИ БАСТОМӢ

Мирзоаббос Фуруғии Бастомӣ аз суханварони мумтозест, ки ҳанӯз дар замони зиндагиашон шӯҳрати зиёде ба даст овардаанд. Бо вучуди ин шарҳи ҳоли ӯ мисли дигар шоирони асрҳои пешин дар сарчашмаҳо нурра сабт нашудааст ва бисёр лаҳзаҳои чараёни зиндагиаш ба равшанӣ маълум нест. Ҳатто муосирону дӯстони шоир ҳам дар тазкираву асарҳои худ бо зикри чанд маълумоти умумӣ роҷеъ ба ӯ қаноат кардаанд. Дар асоси маълумоти сарчашмаҳо ва ашъори боқимондаи шоир тарҷуман ҳоли шоирро ба тариқи зер баён кардан мумкин аст.

Аббос дар оилаи Оқомӯсои Бастомӣ ба дунё омадааст. Чунон ки Иброҳими Сафой менависад, Оқомӯсо ва Дусталиҳои ду бародар аз аҳли Бастом аз сабаби тағдистӣ ба Техрон мсоҷанд ва соли 1200 Ҳ./1785 м. ба дарбори Оқомӯҳаммадхони Қочор ба кор медароянд. Даре нагузашта Оқомӯсо ба тӯҳмати суханчинӣ гирифта мешавад ва Оқомӯҳаммадхон гуё як гӯши ӯро бурида¹ аз дарбор мебаронад. Оқомӯсо ҷилои ватан намуда ба атаботи² Ироқ меравад ва дар Начаф сокин мешавад. Пас аз се соли зиндагӣ дар он ҷо соли 1313 Ҳ./1798 м. фарзандаш Аббос таваллуд мешавад. Бояд гуфт, ки доир ба соли таваллуд ва зодгоҳи Фуруғӣ дар сарчашмаҳо ва асарҳои тадқиқотӣ фикрҳои мухталиф баён шудааст. Соли таваллуди шоирро Ри-

¹ Асадуллои Қочор бурида шудани бинии Оқомӯсоро қайд кардааст, ки аз ҳақиқат дур аст. Ниг.: Фуруғии Бастомӣ. Девони комил, муқаддима, сах. ёздаҳ.

² Ризоқулиҳои Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, Техрон.

Ризоқулихони Ҳидоят 1213 шуморидааст³ ва аксари муаллифони асарҳои тадқиқотӣ ҳам онро қабул кардаанд. Вале баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла бону Нусрати Тачрубакор бидуни қайду шарте соли таваллуди шоирро 1200/1785 шуморидааст.⁴ Ба кадом асос ба ин ҳулоса омадани ӯро ҳоло муайян кардан душвор аст. Зеро дар сарчашмаҳои ба мо дастрас соли таваллуди шоир ҳамон соли 1213 ҳ. нишон дода шудааст.

Дар боран зодгоҳи Фуруғӣ низ фикрҳои мухталиф ҷой дорад. Ризоқулихони Ҳидоят дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳ» дар ин бобат менависад: «...Оқомӯсо... истеъфо гузид ва ба Атаботи олиёт рафта муҷовиру муътакиф гардид. Вай (Мирзо Аббос—М. М.) дар санаи 1213 дар он ҷо мутаваллид шуда...»⁵

Муаллифи «Райҳонат-ул-адаб» Муҳаммад Али Табрзӣ ба зодгоҳи шоир сарехан ишора накунад ҳам, ватани ӯро Бастом мешуморад: «...Дар оғози давлати Ҷаҳоншироҳи Қочор аз мавтани худ Бастом ба Техрон рафта».⁶

Аксари муҳаққиқон ба маълумоти Ризоқулихони Ҳидоят, ки муосир ва дӯсти шоир буд, такяя намуда, зодгоҳи шоирро Атаботи Ироқ шуморидаанд.⁷ Баъзе муҳаққиқон шояд бо таваҷҷӯҳ ба нисбаи шоир бошад, ки зодгоҳи ӯро Бастом донистаанд.⁸ Дар воқеъ роҷеъ

³ Атабот — шаҳрҳое, ки марқади имомҳо дар он ҷойҳо мавҷуд аст (монанди Бағдод, Қарбало, Начаф).

⁴ Нусрати Тачрубакор. Сабаки шеър дар асри Қочория. — Техрон, 1350, сах. 95.

⁵ Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳ, сах. 829.

⁶ Муҳаммад Али Табрзӣ. Райҳонат-ул-адаб, ҷ. 3. — Техрон, сах. 213.

⁷ Аз ҷумла ниг.: Иброҳими Сафой. Нахзати адабии Эрон дар асри Қочор, сах. 88; Яҳёи Орианпур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. 1, сах. 82. Ҷазалиётӣ Фуруғии Бастомӣ, бо эҳтимоми Мансур Мушфиқ. — Техрон, 1336, муқаддимаи Раҳи Муаййирӣ, сах. 5....

⁸ Муҳаммад Али Табрзӣ. Райҳонат-ул-адаб, ҷ. 3, сах. 213; З. Аҳрорӣ. Фуруғи суҳан, «Садои Шарқ», 1981, № 1, сах. 83.

ба сол ва чои таваллуди Фурӯғӣ маълумоти тазкирани
«Маҷмаъ-ул-фусаҳ» ба ҳақиқат наздик ва саҳеҳтар
аст.

Ҳангоми 16-солагии Аббос падараш аз дунё мегу-
зарад ва ӯ бепарастор монда бо модараш азми Эрон
мекунад. Чунон ки Иброҳими Сафой менависад, Аббос
вазъи парешони нуговори оиларо ба амакаш Дӯстали-
хон, ки дар он вақт маъмури Мозандарон будааст,
маълум менамояд. Амакаш онҳоро ба Эрон даъват ме-
кунад. Баъди ба Эрон баргаштан онҳо муддате дар Со-
рӣ зиндагӣ мекунанд. Қай ва дар кучо таҳсил кардани
шоир равшан маълум нест. Иброҳими Сафой дар На-
чаф таҳсили ибтидоӣ гирифтани Аббосро қайд мена-
мояд.⁹ Асадуллоҳ Қочор то ба Техрон омадан бесавод
будани Аббосро таъкид карда менависад: «Ва ин пи-
сари волоғухар (Аббос — М. М.) ... аз ватан
рӯй ба дорулхилофа (Техрон—М. М.) ниҳод. Аз он ҷое,
ки таъби мавзун ва ба сухан моил дошт, ҳиммат ба наз-
ми ашъор ғумошт. Чун тақмили ин саноат бе илму
санъати китобат мутаассир бал мутааззир бувад, ҷан-
дон рӯзи дабистон дид ва шиканҷи дабиристон ка-
шид, ки син аз шии ва ҳомим аз ёсин боздонист ва су-
пуфи ҳуруфи ҳичоро ба ҷо нигориш тавонист. Пайвас-
та ба ин байти орифи асрори сибой ҳаким Саной та-
маассук ҷуста:

Агар будӣ камол андар нависову хоноӣ,
Чаро он қиблаи кул нанависо буду нохоно?»¹⁰

⁹ Иброҳими Сафой. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор,
сах. 88.

¹⁰ Фурӯғии Бастомӣ. Девони комил, ҷопи Наҳаъӣ, муқаддима,
сах. 11. (Мишбаъд ин нашр дар шакли «Фурӯғӣ. Девони комил»
зикр мешавад. Дар ҷопҳои дигари девон номи мураттиб қайд хо-
ҳад шуд).

Аз маълумоти мазкур бармеояд, ки Фуруғӣ тақрибан то синни 18—20 солагӣ дар ҳеҷ ҷо таҳсил накарда, ғайри ин саводи хондану навиштанро ҳам надоштааст. Ҳатимол ӯ ба воситаи худомӯзӣ хеле дер бошад ҳам савод баровардааст. Ишораи Асадуллоҳ ба «ранчи дабистон» «шиканчаи дабиристон» ҳам шояд маънии ҳангоми худомӯзӣ аз сар гузарондани он ранҷро бошад. Зеро дар синни 18—20-солагӣ ба дабиристон дабистон рафта ва дар айнаи замон дар хидмати дарбор буда аз мантиқ дур менамояд.

Баъди баровардани савод Аббос ба мутолиаи девоиҳои ашъори Саъдиву Хофиз пардохта маҳорату истеъдоди худро сайқал медиҳад ва дар тақлиду пайравии онҳо бо таҳаллуси Мискин ғазалҳои навшансана менависад.

Дӯсталихон, ки вазифаи хизонадорӣ шохро ба ӯҳда доштааст, ҳангоми аз Мозандарон ба Техрон баргаштан бародарзодааш Аббосро низ бо худ гирифта ӯро ба Фатҳалишоҳ шинос менамояд. Шох Аббосро барои хидмат ба Хуросон ба назди Шучоуссалтана мефиристад. Муддати иқомати Аббосро дар Техрон Иброҳими Сафӣ ду сол зикр менамояд. Вале асоси далели ин маълумоти муҳаққиқ мисли дигар маълумотҳои ӯ нишон дода нашудааст. Аз рӯи маълумоти Иброҳими Сафӣ ӯ ҳамроҳи модараш ба Машҳад рафта, дар роҳ ватани падару модараш Бастомро ҳам зиёрат кардааст. Воли Хуросон Шучоуссалтана Аббосро муншӣ таъин мекунад. Чунонки зикр шуд, Аббос то ин вақт бо таҳаллуси Мискин шеър менавишт. Дар Машҳад ӯ ба муносибати номи яке аз фарзандони Шучоуссалтана — Фуруғуддава таҳаллуси худро ба Фуруғӣ таъдил медиҳад.¹¹

¹¹ Шоирӣ маъруфи ҳамзамони Фуруғӣ Қоонӣ бошад таҳаллуширо ба муносибати номи фарзанди дигари Шучоуссалтана — Уқтон Қоон гирифтааст.

Дар ин давра дар ҳаёти Фуруғӣ ҳодисаи муҳимми дигаре ба вуқӯъ меояд, ки ин шиносӣ бо шоири маъруф Қоонӣ буд, ки ӯ ҳам ба хидмати Шучоуссалтана дохил шуда буд. Дӯстии онҳо бо мурури солҳо хеле мустаҳкам гардида то охири умрашон идома меёбад.

Соли 1249/1833 Шучоуссалтана ба Техрон меояд ва Фуруғӣ низ бо ӯ ворида ин шаҳр мегардад. Қабл аз ин Фуруғӣ бо мамдӯҳи худ муддати на он қадар зиёде дар Қирмон низ зиндагӣ кардааст.

Дар Техрон Фуруғӣ хидматро дар дарбори Фатҳалишоҳ идома медиҳад. Назар ба маълумоти Иброҳими Сафӣ бо марғи Фатҳалишоҳ маоши Фуруғӣ ҳам қатъ мегардад.¹²

Муҳаммадшоҳ (1834—1848), ки соҳиби тахти шохӣ гашта буд, маоши шоирро барқарор мекунад. Эҳтимол Фуруғӣ дар замони салтанати Муҳаммадшоҳ берун аз дарбор зиндагӣ карда, вале бо дарбор робита доштааст.

Дар ин давра Фуруғӣ боре ба зодгоҳаш атабот рафта меояд. Пас аз ин сафар дар зиндагиву мафкураи Фуруғӣ таҳаввуле ба вуҷуд меояд ва ӯ ба маслаки тасаввуф рӯй меорад. Ризоқулихони Ҳидоят дар ин бобат маълумот дода маслаки ӯро чиштия медонад: «ба хидмати бисёре аз машоиху аҳли ҳоли муосирин расид, вале иродати воқеӣ ба ҷаноби Мирзо Амири Шерозӣ, ки аз силсилаи чиштия буд, ҳосил кард, солҳо бо ӯ ба сар бурд».¹³

Асадуллои Қочор бошад ба ирфон рӯй овардани Фуруғиро таъкид карда ба Боязиди Бастомӣ ва Мансури Ҳаллоҷ эътиқод доштани ӯро ғушрас менамояд¹⁴ ва аз маслаки чиштия ишорае намекунад.

¹² Иброҳими Сафӣ. Наҳзати адабии Эрон дар асри Қочор, сах. 88.

¹³ Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, сах. 829.

¹⁴ Фуруғӣ. Девони комил, муқаддима, сах. 12.

Муҳаққиқони муосир хамин ду акидаи мазкурро тақрор кардаанд. Девони боқимондаи шоир ҳам аз ғиронии ӯ ба ирфон шаҳодат медиҳад. Вале дар ашъори шоир ишораи сарехе ба пиру роҳбари маънавии ӯ ва ё маслаки аниқе ба назар намерасад. Танҳо дар ҷанл маврид ба Мансури Ҳаллоҷ ишора меравад.

Аз ишораи зерини шоир дар ғазали сӯфиёнааш наҷотани роҳбар таъкид шудааст:

Дар роҳи хатарноки талаб гум шудам охир,
Зеро ки дар ин варта маро роҳбаре нест.¹⁵

Аз маълумоти сарчашмаҳо ва девони шоир равшан мегардад, ки Фурӯғӣ бо Носириддиншоҳ робитаи наздиқе доштааст. Илова бар ғазалҳои зиёде, ки ба ӯ бахшида шудааст, Фурӯғӣ чанде аз ғазалҳои Носириддиншоҳро такмил додааст. Дар ин бобат дар мавҷеи батафсилтар сухан ронда, ҳоло ин нуктаро бояд зикр кард, ки Фурӯғӣ ғазалҳои иншокардаашро ба Носириддиншоҳ тақдим намуда ба ивази он тӯҳфа ҷарёфт мекардааст. Худи шоир менависад:

Чун Фурӯғӣ дар сари ҳар ҳафта месозад ғазал
Назди шоҳаш аз пай эҳсону таҳсин мебаранд.¹⁶

Солҳои охири умри Фурӯғӣ чӣ тарз гузаштааст, маълум нест. Аз рӯи нақли Асадуллои Қочор маълум мегардад, ки ҳосидони Фурӯғӣ дар назди Носириддиншоҳ нисбат ба ӯ бадгӯй намудаанд, ки гӯё вай даъвои «иналҳақӣ» карда худро худо донистааст. Аз хамин сабаб шоҳ ӯро даъват карда ҷазо додани шудааст. Вале гӯё ҷавоби лутфомези шоир боиси хушҳолии шоҳ

¹⁵ Фурӯғӣ. Девони комия, сах. 51.

¹⁶ Ҳамон ҷо, сах. 79.

гашта уро афв намудааст: «Дарҳол замин бўса доду чабха бар хок ниҳод ва маъруз дошт, ки ин сухан ифтирои (тӯхмати) маҳз ва маҳзи ифтирост. Ман аз кучову даъвии худой аз кучо? Зеро ки ҳафтод сол давидам, ҳол ба сояи худо расидам».¹⁷

Ин маълумот то чӣ андоза саҳеҳ аст, ҳукм кардан душвор. Вале аз дарбор рафтани шоир аз эҳтимол дур нест. Дар бобати сабаби аз дарбор дур шудани шоир бошад ба назари мо маълумоти латифамонанди Асадулло якҷониба менамояд. Инро муқоисаи маълумоти мазкур бо маълумоти ҳамзамон ва дӯсти дигари шоир Ризоқулихони Ҳудоят низ собит мекунад. Ҳидоят менависад: «...Дар Техрон сукунат ихтиёр кард ва баъдҳо аслан қабули мулозимат нанамуд».¹⁸ Ҳангоми тавсифи шоир бошад уро марди начибу қонё ва фақиру ғаюр ба қалам медиҳад ва ба ҳодисае, ки Асадулло ҳикоят кардааст, ишорае ҳам намекунад. Агар он ҳодиса ҳамон тавре ки Асадулло навиштааст, асоснок мешуд, Ҳидоят низ бешубҳа опро зикр мекард. Зеро чунон ки ҳуди Ҳидоят менависад, ӯ бо Фурӯғӣ солҳои дар Техрон зиндагӣ карданиш, муносибати наздики дӯстона доштааст.

Ба назари мо сабаби асосии аз дарбор дур шудани Фурӯғӣ ва «қабули мулозамат» накардани ӯ шояд мувофиқ наомадани андешаҳои пешқадаму озодинхонаи шоир бо аҳли ҳукмрони давр бошад. Дар маълумоти Асадуллоҳ бошад ғаразҳои сиёсӣ синфӣ уро ҳис кардан мумкин аст, ки дар ин бобат баъдтар боз таваккуф хоҳем кард.

Далели дигаре, ки фикри болоро тасдиқ мекунад, қитъаи Мирзо Иброҳими Нишопурӣ мутахаллис ба Муштарӣ аст, ки баъди вафоти Фурӯғӣ навишта шудааст:

¹⁷ Ҳамон ҷо, муқаддима, сах. 12.

¹⁸ Ҳамон ҷо, сах. 14.

Дар эътиқодаш мардум бaсе суҳан гӯянд
Ҳаме надонам дар куфр мурд ё ислом?¹⁹

Дар байти мазкур ошкоро ба куфр айбдор шудани шоир бeсабаб набуда, ҳамоно ба озодаи дешиҳои ӯ боини алоқаманд бошад. Табиист, ки андешиҳои озодаи дешии шоир ба завқи аҳли ҳукмрони давр мувофиқ намеояд.

Аз аҳли оилаву хешовандони шоир низ маълумоти ғайбӣ дастраси мо нест. Амаки Фурӯғӣ Дӯсталихон яке аз хизматчиёни дарбори қочориҳо буда ба ӯ ҳамеша кумаки моддӣ мерасондааст. Аз ёддоштиҳои Дӯсталихон дар бораи Фурӯғӣ, ки дар маҷаллаи «Яғмо» ба таърифи расидааст ва қисмати аз онро Раҳии Муаййирӣ дар муқаддимаи «Ғазалиёти Фурӯғӣ» иқтибос овардааст, маълум мегардад, ки ҳамсари шоир Хотунҷон ном доништааст. Вале доир ба фарзанди доштани ӯ ҳанӯз маълумоте ба даст намодааст.²⁰

Соли вафоти Фурӯғиро шоҳзода Асадуллои Қочор 1274 шуморидааст,²¹ ки муҳаққиқони минбаъда низ онро қабул кардаанд. Вале муосири дигари шоир Ризоқулихони Ҳидоят даргузашти ӯро 25 муҳаррами соли 1233 доништааст.²² Санаи мазкур дарвоқеъ ба ҳақиқат рост намеояд. Вале аз тарафи дигар Ҳидоят бо шоир муносибати хеле наздики дӯстона дошт ва дар ин масъала иштибоҳ кардани ӯ имконнопазир аст. Ба назари мо дар зикри соли вафоти Фурӯғӣ дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» ё аз тарафи котибон ва ё ноширон саҳв роҳ ёфтааст. Зеро санаи таваллуди шоирро ҳуди Ҳидоят соли 1213 сабт кардааст ва ӯ наметавонист дидаю до-

¹⁹ Яхён Орианпур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. I, саҳ. 84.

²⁰ Фурӯғӣ. Ғазалиёт, чопи Мансур Мушфик, саҳ. 8.

²¹ Фурӯғӣ. Девони комил, муқаддима, саҳ. 12.

²² Ризоқулихони Ҳидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, саҳ. 829.

ниста вафоти ўро дар бистсолагинаш қайд намоёд. Сопиян, ҳамон навъе ки раҳии Муаййирӣ дуруст қайд кардааст, дар девони шоир ғазалҳои зиёде мавҷуданд, ки ба Носириддиншоҳ бахшида шудаанд ва аз муносибати наздики онҳо шаҳодат медиҳанд. Носириддиншоҳ бошад соли 1264 ба тахти салтанат нишаста буд. Бинобар ин санаи вафоти шоирро 25 муҳаррами 1274 шуморидан мумкин аст. Иброҳими Сафой ва Яҳёи Ориانشур нас аз касолати шадид вафот кардани Фурӯғиро таъкид кардаанд.²³

Чунон ки зикр шуд, Фурӯғии Бастомӣ ханӯз аз ҷавонӣ ба шеърғӯӣ шуғл варзида ашъори зиёде эҷод намудааст. Вале аз ашъори фаровони шоир осори каме то имрӯз боқӣ мондааст. Зеро ҳуди шоир ба тартибу танзими девони ашъораш машғул нашуда, иҷрои ин корро ба дӯсташ Асадуллои Қочор васият намудааст. Аз нақли Асадуллои Қочор маълум мешавад, ки Фурӯғӣ тамоми дафтарҳои мусаввадаи ашъорашро, ки зиёда аз бист ҳазор байтро дар бар мекардаанд, пеш аз вафот ба ихтиёри ӯ гузоштааст. Асадулло, ки он вақт ба ҷопи девони Қоонӣ машғул будааст, танҳо панҷ ҳазор байтро аз ашъори Фурӯғӣ интиҳоб намуда ба девони Қоонӣ илова кардааст. Тақдирӣ ашъори ҷопнашуда то ҳол маълум нест. Ҳуди Асадулло низ дар бораи дафтари мусаввадаи ашъори шоир ва дигар шеърҳои ӯ чизе намегӯяд. Нусхаҳои хаттӣ ва ҷопии девони шоир, ки то имрӯз маълуманд, асосан ҳамон ғазалҳоро дар бар мегиранд, ки Асадулло интиҳоб кардааст.

Ба маълумоти Асадулло дар хусуси зиёда аз 20 ҳазор байт будани ашъори Фурӯғӣ бовар кардан мумкин аст. Зеро ӯ ба таври равшан таъкид кардааст: «Ашъори ўро (Фурӯғӣ — М. М.) низ, менависад Асадулло,

²³ Иброҳими Сафой. Наҳзати адабии Эрон дар асри қочор, сах. 89; Яҳёи Ориانشур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. I, сах. 84.

— ки инёда бар бист ҳазор байт буд, ба имёни назар аз пай то сар нигаристам ва панҷ ҳазор байти онро инёбат ба дигар ашъор мунтахаб ва ба хотамати девон пайниастам.²⁴

Аз мутолиаи девони ғазалиёти Ҷуруғӣ пай бурдан дундир нест, ки интиҳоби Асадуллои Қочор, ки аз шайхзодагон буд, ғаразнок буда, пеш аз ҳама аз мавҷути шиғфи ҳукмронӣ аҳли дарбор сурат гирифтааст. Дар аксари шеърҳо номи Носириддиншоҳ зикр шудааст ва пайдоист, ки асосан шеърҳои дар солҳои охири ҳаҷри ҷодидгардаи шоир интиҳоб шудаанд. Аз эҷодҳои ҷодидгардаи аввали ғазалиёти шоирии Ҷуруғӣ бошад ягон намуна ба назар намерасад. Зеро дар девони мавҷули шоир бо таҳаллуси Мискин ғазале пайдо намешавад.

Осори адабии боқимондаи Ҷуруғӣ ҳоло асосан аз ғазалиёт иборат аст. Дарвоқеъ Ҷуруғӣ устои бомаҳорати ғазалсароӣ будааст, ки ба ин муосирону муҳаққиқонан ҳама иқдор шудаанд. Вале саволе ба миён меояд, ки оё Ҷуруғӣ ба ғайр аз ғазал дар навъҳои дигари шеър қувваҷазмӣ кардааст, ё не? Оё ҳамаи он 20 ҳазор байт фақат аз ғазал иборат буд? Мутаассифона, аз маълумоти Асадулло ба ин саволҳо ҷавобе гирифтани мумкин нест.

Вале дар девони Ҷуруғӣ шеърҳои ҳастанд, ки онҳоро ба маънии том ғазал шуморида наметавонем. Масалан, шеъре, ки бо байтҳои зер оғоз меёбад, бидуни матлаъ буда аз ҳар лиҳоз аз шеърҳои дигари девони шоир фарқ мекунад:

З-он сабаб ҷонофаринаш ҷони равшан лутф кард,
То ҳуמוён сояшро бандагӣ аз ҷон кунад.
Чун вучудаи некҳои шӯи ҷамҷоҳ аст бас
Фурсаташ бодо, ки некиҳои бепоён кунад.²⁵

²⁴ Ҷуруғӣ. Девони комил, муқаддима, сах, 13.

²⁵ Ҷуруғӣ. Девони комил, сах. 80.

Аввалин шеъри мазкур аз аввал то охир ба мадҳи мамдӯҳи номаълуме бахшида шудааст. Дар ғазалиёти шоир бошад ин ҳолат дида намешавад ва танҳо дар як ё ду байти охири ғазал мадҳи мамдӯҳ анҷом мегирад. Шеъри мазкур аз лиҳози ҳаҷм низ нисбат ба ғазалҳои ӯ калонтар буда, аз 16 байт иборат аст ва аз байтҳои ибтидоии он маълум аст, ки нотамои буда, чанд байти аввали он афтодааст. Бо ин хусусиятҳои шеъри мазкур аз ғазал дида бештар ба қасида монанд аст. Аз ин рӯ метавон тахмин кард, ки Фурӯғӣ дар қасидасароӣ низ эҳтимол ҳунаринамӣ кардааст, вале аз басми қасидаҳои ӯ ба дараҷаи ғазалҳои нарасидаанд, мураттиб низ аз интиҳоби онҳо худдорӣ кардааст.

Эҳтимол Фурӯғӣ дар навҳои дигари шеър низ қувваозмӣ карда бошад, вале аз онҳо ҳанӯз нишонае ба назар намерасад. Аммо бешубҳа нави асосии ашъори сурудаи ӯ ғазал будааст, ки ҳаққо устои мумтози он дар замони худ шинохта шудааст.

Девони ашъор ва маҷмӯаи ғазалиёти Фурӯғӣ дар Эрон ҳеле зиёд ҷоп шудааст,²⁶ ки на ҳамаи онҳо ҳоло ба мо дастрасанд.

Танҳо соли 1336 дар ду ҷопхонаи Техрон ду маҷмӯаи ашъори нисбатан мукаммали шоир ба таъбир мерасад. Яке «Ғазалиёти Фурӯғии Бастомӣ» мебошад, ки бо эҳтимоми Мансур Мушфиқ омода шудааст. Ба он маҷмӯаи шоири муосири Эрон Раҳии Муаййирӣ муқаддимаи мухтасар навиштааст. Мутаассифона, дар муқаддима дар асоси қадом нусхаҳои хаттиву ҷопӣ таҳия шудани маҷмӯа, ҷигунагии тарзи ҷопи шарҳ наёфтааст. Маҷмӯа 318 ғазалро, ки тақрибан 3500 байтро ташкил медиҳанд, фаро мегирад ва бидуни феҳрасту шарҳи луғатӣ ба таъбир расидааст.

²⁶ Аз ҷумла ба қавли бону Нусрати Таҷрубақор девони Фурӯғӣ соли 1320 бо тасҳеҳи Алии Ғаффорӣ нашр шудааст.

Маҷмӯаи дуҷум «Девони комили Ҷуруғии Бастомӣ» ном дошта ба кӯшиши Ҳусеини Наҳаъӣ таҳия шудааст. Дар аввали ин китоб илова бар пешгуфтори Ҳусеини Наҳаъӣ маълумоти Асадуллои Қочор, Ризоқулиҳони Ҳидоят, Эдуард Браун ва Мударрисии Разаӣ низ ҷой дода шудааст. Девони мазкур 321 ғазали шоирро дар бар гирифта, ба он инчунин ғазалҳои нотаом ва абъёти парокандае, ки дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» зикр шудааст, илова гардидааст.

Ҳарчанд девон комилан бо усули илмиву интиқодӣ нашр нашудааст, вале нисбат ба маҷмӯаи аввали бартарихо дорад. Ҳусеини Наҳаъӣ пеш аз ҳама дар муқаддима дар бораи тариқи ҷамъоварии ғазалҳо ва тартиби девон сухан ронда иқрор мешавад, ки «ба воситаи набудани нусхаи муътабар ва қадимӣ натавонистам аз нусхаҳои мавҷуд якеро асл ва дигарҳоро ҳошия қарор диҳам ва ба ҳамин ҷиҳат дар ҷоҳе, ки нусхаҳо дугунагӣ дошт, ба ҳукми завқ якеро матн қарор додам ва ҳамаи дугунагиҳоро дар поёни китоб зерини «Ёддоштҳои ҷанд дар пируми порае шеърҳо ва вожаҳо» овардам».²⁷

Дар охири китоб феҳристи муфасссале ҷой дода шудааст, ки шарҳи номҳои қасон ва ҷойҳои дар девон зикр ёфтара бо ишора ба саҳифаҳои дар бар мегирад.

Девони мазкур тақрибан солҳои 1342 ва 1348 бидуни тағйироте нашр шудааст.

²⁷ Ҷуруғӣ. Девони қомил, саҳ. 9.

МАВЗЎЪ ВА МУНДАРИЧАИ ҒАЗАЛИЕТИ ФУРҶҒИ

Чунон ки зикр шуд, Фуруғии Бастомӣ асосан шоири ғазалсаро буда, девони боқимондаи ӯ танҳо аз ғазалиёт иборат аст. Дар ғазалсароӣ устод будани ӯ мусаллам буда, инро ҳанӯз муосиронаш таъкид кардаанд. Назар ба кавли Ризоқулихони Хидоят Фуруғӣ «дар сиёқи ғазалсароӣ мартабае баланд дорад».¹

Мавзӯи асосии ғазал дар адабиёти халқҳои форси-забон ва дигар мардуми Шарқ ишқ ва пайваста ба он ангезишҳои гуногуни ботинии инсон аст. Дар ғазалиёти Фуруғӣ низ ишқ мавқеи асосиро ишғол намуда, бо оҳангу матлаб ва мавзӯҳои дигар алоқаманд мебошад. Яке аз мавзӯҳои, ки беш аз ҳама ба мавзӯи ишқ робита дошта, дар бисёр ғазалҳои шоир бо он омезиш ёфтааст, хушгузаронии умр ва тавсифи маю майгусорӣ мебошанд. Ин ду мавзӯ дар ғазалиёти Фуруғӣ аксар вақт тавъамон ва пайваста зухур мекунад ва ҳади шоир низ ба ин ду объекти тасвири ғазалиёташ ишора кардааст:

Касе сазои маломат ба ҷуз Фуруғӣ нест,
Ки доим аз маю маъшук медиҳад пандам.²

Мавзӯи дигаре, ки ба мавзӯи ишқ робитаи зич дорад, масъалаҳои ирфониву тасаввуфист. Азбаски ға-

¹ Ризоқулихони Хидоят. Маҷмаъ-ул-фусаҳо, ҷ. 2, сах. 829.

² Фуруғӣ. Девони комил, сах. 127.

шал шакли маъмуливу писандидан мардум буд, шоирони мутасаввиф ҳам бештар саъй менамуданд, ки матлабу андешаҳои сӯфиёнаи худро бештар дар қолаби ғазал иброздоранд. Барои он ки он матлабу андешаҳо нишонрас шавад ва ба дилҳо асар кунад, асосан тавассути мавзӯ ва образҳои ишқӣ ифода мешуд. Ин ҳолатро низ дар ғазалиёти Фурӯғӣ метавон мушоҳида кард.

Дар зимни мавзӯи ишқ баён кардани матлабу андешаҳои гуногуни сиёсиву иҷтимоӣ, паңду ахлоқӣ ва дигар масъалаҳои ҳаётӣ баъзан маишӣ дар адабиёти форсу тоҷик ба ҳукми анъана даромада буд. Намунаи барҷастаи ғазалҳои ишқиро, ки мазмунҳои баланди иҷтимоиро ҳам дар бардоранд, дар девони Ҳофиз, масъалаҳои ахлоқиро дар ғазалиёти Саъдӣ, тавасси ҳунармандону касибонро дар ғазалҳои Сайфии Бухороӣ ва Сайидо, васфи таомҳоро дар Абуисҳоки Атъима ва ғайра дидан мумкин аст.

Дар ғазалҳои ошиқонаи Фурӯғӣ низ гоҳо ифодаи андешаҳои иҷтимоии ӯро хеле кам бошад ҳам метавон мушоҳида кард.

Бояд гуфт, ки пайваста бо мавзӯи ишқ дар ғазал баён кардани масъалаҳои иҷтимоӣ ахлоқӣ, фалсафӣ, ирфонӣ дар адабиёти форс анъана шуда буд. Дар ғазалҳои Фурӯғӣ ифодаи мавзӯи дигареро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҳарчанд дар ғазалиёти баъзе шоирони пешин гоҳ-гоҳ ба ҷашм меҳӯрад, вале ба ҳукми анъана надаромада буд. Ин мавзӯ мадҳ аст, ки аслан ифодаи он ба қасидаву қитъа хос буда, дар навъҳои дигари шеър ба нудрат дучор меояд.

Мавзӯи мадҳ дар ғазалиёти боқимондаи Фурӯғӣ бо ду роҳ ифода ёфтааст. Гурӯҳи аввалро ғазалҳои ташкил медиҳанд, ки мавзӯи асосиашон ишқ буда, танҳо дар як ё ду байти охири онҳо матлаб ба мадҳи мамдӯх алоқаманд шудааст. Масалан, ду байти охири ғазали

ишқии Фурӯғӣ ба мадҳи мамдӯҳаш Носириддиншоҳ
бахшида шудааст:

Дӯш он сафзада миҷгон ба Фурӯғӣ мегуфт,
Ки дами халҷари шоҳ аз ҳама хунхортар аст.
Сари шоҳони ҷавонбаҳт малик Носиридин,
Ки ба шоҳаншаҳӣ аз ҷумла сазовортар аст.³

Дар 12 байти қаблии ғазали мазкур сухан фақат
аз ишқу ошиқӣ меравад. Дар ин қабил ғазалҳои Фурӯ-
ғӣ асосан зикри номи се шоҳи ҳамзамони ӯ — Фатҳа-
лишоҳ, Муҳаммадшоҳ ва Носириддиншоҳ ва мадҳи он-
ҳо ба назар мерасад. Ин гурӯҳ ғазалҳои Фурӯғиро, ки
дар девони боқимондаи шоир нисбатан зиёданд, шар-
таи ғазалҳои мадҳдор номидан мумкин аст.

Дар девони Фурӯғӣ алҳол як ғазале мавҷуд аст, ки
саросар ба мавзӯи мадҳу ситоиши мамдӯҳ бахшида
шудааст ва онро ба маънии томаш метавон ғазали
мадҳӣ номид. Аз матлаи ин ғазал мадҳи Носириддин-
шоҳ шурӯъ меёбад:

Мудом зикри малак ин каломи ширин бод,
Ки хусрави маликони шоҳ Носириддин бод.⁴

Нуфузи мавзӯи мадҳ дар ғазалиёти Фурӯғӣ беса-
баб набуда, пеш аз ҳама ба робитаи зичи ӯ ба дарбо-
руи шоҳони ҳукмрони давраи алоқаманд аст. Аз ишо-
раҳои худӣ шоир ҳам маълум мегардад, ки ӯ ҳар вақт
ғазале навишта ба шоҳ тақдим мекардааст ва ё ӯро
бо иде табрик гуфта, ба ивази ҳамаи ин аз мамдӯҳ
туҳфаҳо мегирифтааст. Дар ин бобат худӣ шоир чунин
ишораҳо дорад:

³ Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 35.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 108.

Шоҳо, ҳамеша дасти ту болои ганҷ бод,
Ман ҳай ғазал сарояму ту ҳай ато кунӣ.

Шаҳо, Фурӯғӣ шоири мадеҳгустари туст,
Ғае муҳоқиби мидҳатшиори дерин бош.⁵

Доираи мавзӯоти ғазалиёти Фурӯғии Бастомӣ, ҷу-
пон ки аз тазаккуроти мухтасар ҳам маълум мегар-
дад, васеъ ва гуногуниранг нест. Дар фаслҳои оянда
сабӣ мекунем, ки мавзӯҳои асосии ғазалиёти шоирро
муфасссалтар аз назар гузаронем ва андешаву эҳсо-
ти лирикии ӯро мавриди таҳлил қарор диҳем.

Ишқ. Фурӯғӣ табиатан шоири лирик аст. Дар ғаз-
алиёти ӯ ангешишҳои олами ботиinii ошиқ, андешаву
омол ва эҳсосу ҳаяҷони нозуку самимонаи ӯ хеле сод-
даву табиӣ ифода ёфтаанд. Зеро шоир ба нерӯи азими
ишқ имон дорад ва онро азизу муқаррам мешуморад:

Дигар зи паҳлавонии Рустам сухан магӯӣ,
Зеро ки ишқ аз ҳама қас паҳлавонтар аст.⁶

Ишқ аз назари Фурӯғӣ оташи сӯзандаест, ки пин-
ҳон қардаш аз имкон берун аст ва он ба ҳар сурате,
ки набошад, аёну зоҳир мегардад. Ҳеҷ қувваи намета-
бонад садди он бошад:

Гар ишқи ман аз парда аён шуд аҷабе нест,
Пушидани ин оташи сӯзанда муҳол аст.⁷

Фурӯғӣ ишқро бо ҳама ранҷу азобҳо, талхиву ши-
ринҳои, гармиву сардиҳои азиз мешуморад. Ишқ ва-
қилаи пухта гаштани хомҳову обутоб ёфтани шахс аст.
Гибӯи илҳомии шоир ҳам аз чашмаи файзбории ишқ об
меҳурад. Ғазале, ки шоир бо радифии «ишқ» сурудааст,

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 186, 121.

⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 26.

⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 30.

назари ўро нисбат ба иқтидору корсозиҳои ишқ ифода менамояд:

Наишъаи ушшоқро ҳаргиз намедонӣ, ки чист,
То напӯши чуръае аз бодаи рахшони ишқ...
Ғашта вайрон хонаам аз сели ишқи хонакан,
Чашми ободӣ мадор аз хопумон, вайрони ишқ...⁸

Шоир ҳамеша ошӣқ буданро талқин намуда, умре-ро, ки бидунии ишқварзӣ гузаштааст, ботилу беҳосил мешуморад. Ишқ аст, ки ба зиндагии инсон сафору рӯҳ мебахшад, онро ширину зебо мегардонад:

Умре, ки сарфи ишқ нагардад, батолат аст,
Роҳе, ки рӯ ба дӯст надорад, залолат аст...⁹

Фурӯғӣ ишқро яке аз муҳимтарин воситаҳои ташаккулу тақомули шахс медонад, ки василаи дигаре ҷои онро гирифта наметавонад. Аз ин рӯ ҳар кас бояд аз ин василаи расидан ба камолот баҳравар шавад:

Вучуди одамай аз ишқ мерасад ба камол,
Ғар ин камол наёбӣ, камоли нуқсон аст...¹⁰

Роҳи ишқ басо душворгузар буда, садду мушкilotи зиёде дорад. Танҳо касе онро метавонад тай кунад ва ба мақсад бирасад, ки далеру нотарс бошад ва аз ҳеҷ душворӣ наҳаросад:

Коме аз оҳуи мақсуд Фурӯғӣ набарад,
Ҳар ки дар дашти муҳаббат ҷигари шераш нест...¹¹

Мафҳуми ишқ дар ғазалиёти Фурӯғӣ хеле васеъ буда, дар баробари ишқу муҳаббати заминиву реалӣ дар

⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 123—124.

⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 36.

¹⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 23.

¹¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 51.

намемаояд. Дар бораи оҳангҳои тасаввуфӣ дар ғазал-
он шоир ба таври алоҳида баъдтар таваккуф карда,
оло ҳаминро таъкид менамоям, ки дар ғазалиёти Фу-
руғӣ ҳангоми тавсифу таҷлили ишқ дар байни ишқи
намиву ирфонӣ ихтилофе гузошта намешавад, яке
ҷамъиду дигаре таҳқир намегардад. Ба иборати дигар
ишқи ирфонӣ чуи тақвиятбахши ишқи ҳақиқии инсонӣ,
як ҷанбаи ёрирасони он зуҳур мекунад.

Фуруғӣ ишқро аз ҳама гуна қоидаву қонун, расму
онин ҳоли медонад. Ба ишқ на дину заҳаб, на аслу на-
саб, на ҷоху мансаб таъсире расонда наметавонад:

Гоҳ кофир кунадам, гоҳ мусулмон, чӣ кунам?
Ишқи беқоидаро қоидае пайдо нест.¹²

Дар олами ишқу муҳаббат ба ихтилофи динию маз-
ҳаби ҷое наметавонад, зеро ошиқ ба ин масъала саруко-
на надорад.

Он ки хабардор шуд зи масъалаи ишқ
Қор надорад ба ҳеч миллату мазҳаб.¹³

Дар роҳи ишқ синну сол низ аҳамияте надорад:

Гуянд Фуруғӣ, ки маҳу соли ту чанд аст,
Дар маслаки ишқ на солеву на моҳест.¹⁴

Ба ин минвол Фуруғӣ мартабаи ишқро аз ҳама бо-
ло ва қувваю иқтидори онро беинтиҳо мешуморад. Ҳеҷ
қувват дар табиату ҷамъият ёрон баробарӣ бо ишқро
надорад:

¹² Ҳамон ҷо, сах. 52.

¹³ Ҳамон ҷо, сах. 19.

¹⁴ Ҳамон ҷо, сах. 22.

Сарпапчаи ишқат аз сари кина
Бар хок нишонда тоҷдоронро...
Чавғони мухаббати ту дар майдон
Чун гӯй фиканда шахсаворонро.¹⁵

Бузургдошти (культи) ишқ дар ғазалиёти Фурӯғи
бо роҳу василаҳои гуногун сурат гирифтааст, ки инро
аз тавсифҳои мазкур ва намунаҳое, ки дар ғазалҳои
оянда таҳлил хоҳад шуд, пай бурдан мумкин аст. Аз
ҷумла яке аз роҳҳои зухури он таъкиди бартарии хус-
си маъшук, аз зебоиҳои табиат аст:

Насрини руху бунафшаи хаттат
Бераиғ намуда наваҳоронро.¹⁶

Дар ғазалиёти Фурӯғи Бастомӣ оҳангҳои мухтали-
фи ишқ эҳсос мешавад. Аз ин лиҳоз ғазалҳои шоирро
асосан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ба гурӯ-
ҳи аввал ғазалҳое дохил мешаванд, ки дар онҳо хуши-
ву хуррамӣ, шодиву нишоти олами ишқ тараннум гаш-
таанд. Ин қабил ғазалҳои шоирро ғазалҳои тарабан-
гез номидан мумкин аст. Дар онҳо бештар хусну ҷамо-
ли зебои маъшук, лаҳзаҳои висолу муошиқат бо ӯ тас-
вир мегардад. Аз ҷумла ғазали зер, ки тасвири васли
маъшукро дар бар мегирад, саросар саршори эҳсосоти
шодиву тараб мебошад:

Дӯш дар оғӯш омад он маҳи Нахшаб,
Қошкӣ ҳаргиз саҳар намешуд он шаб.
Махваше аз меҳр дар канори ман омад,
Чун Қамар андар миёни хонаи Ақраб.
Ишқ ба ҷое маро расонд, ки он ҷо
Гардиши гардун набуду тобиши кавкаб.
Ҳаст ба сар то ҳавои каъбаи мақсуд
Қушиши рокиб хуш асту чунбиши маркаб.
То карами соқисту бодаи боқӣ
Коми дамодам бигиру ҷоми лаболаб...¹⁷

¹⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 29.

Гуруҳи дуввумро ғазалҳое ташкил медиҳанд, ки бештар ба тасвири лаҳзаҳои ғамангези ишқ амсоли ҷуғиёву фироқ аз маъшук, нозу истиғно ва ҷавру ҷафои ри бераҳм, ранҷу азобҳои ошиқ дар роҳи висол, нокомиву номуродиҳо, саргардонихову бесарусомониҳои ӯ раҳида шудаанд. Албатта, чушн дастабандиро нисбат ба ашъори лирикии дигар шоирон ҳам анҷом додан мумкин аст. Вале як хусусияти хоси ғазалҳои ғамангези Фуруғӣ он аст, ки онҳо комилаи яъсовару нафмедона набуда, оҳанги дунёёбезорӣ надоранд ва аз байни байтҳо гоҳ-гоҳ шӯълаи умеду хушиҳо забона мезанад. Ба таври образнок гуём ин қабил тасвириҳои шоир танҳо бо ранги сиёҳ тарҳрезӣ нашуда, баъзан рангҳои сурху сафед ҳам қорбасти шудааст. Барои мисол, ғазали зерро гирем, ки дар он ҳолати ғамангези ҷудой аз ёр тасвир ёфтааст:

Шаби фироқи ту гар поларо ишора кунам,
 Ҷӣ раҳнаҳо, ки дар арқони санги хора кунам,
 На тоқате, ки зи наззораат бипушам ҷашм,
 На қудрате, ки ба руҳсораат назора кунам.
 На пой он ки ба суи ту раҳ бипаймоям,
 На дасти он ки зи ҳӯи ту ҷома пора кунам.
 Ба кеши зумраи ушшоқ дӯзахӣ бошам,
 Ба бӯи сидраи кӯи ту гар қанора кунам.
 Шабё ба рағми фалак руи хештаи бинамо,
 Ки Зӯҳраро бидарам, мохро дупора кунам.
 Ҷу бе ту охи шарарбор баркашам аз дил,
 Илоҷи хирмани гардун ба як шарора кунам...¹⁸

Чунон ки аз ғазали мазкур бармеояд, қаҳрамони лирикои комилаи ғамзадаву ноумед набуда, дорои азимути ғайратӣ кавист. Илова бар ин дар охири ғазал шоир барои аз ғаму ғусса раҳой ёфтаи ишора ба шаробу рағи мекӯпад:

¹⁸ Ҷамон ҷо, сах. 148.

Зи сирри гунбади мино намешавам огоҳ,
Магар ки хидмати ринди шаробхора кунам.¹⁹

Хамчушин дар девони Фурӯғӣ ғазалҳое низ ҳастанд,
ки дар онҳо оҳангҳои шодиву тараб ва ғаму андӯҳи
ишқ бо ҳам омезиш ёфтаанд. Вале дар он ғазалҳо низ
оҳанги шодиву фараҳ пурқувваттар сало медиҳад ва
оҳанги ғаму ғуссаро фурӯ менишонад. Маса-
лан, дар ғазали зер дар байтҳои аввал шикоят аз ча-
фои маъшук ифода шуда, то андозае оҳанги ғаманге-
зе ба ғӯш мерасад, вале аз байти сеюм сар карда
оҳанги шодиву фараҳ оғоз меёбад ва то охир давом
мекунад, ҳарчанд навои ғамангез дар зимн аҳён-аҳён
садо медиҳад:

Ба умеди, ки вафо хоҳам дид,
Аз ту то чанд чафо хоҳам дид?
То кай аз лаъли шароболудат
Ғайрро комраво хоҳам дид?
Гар тавон насли туро дид ба хоб,
Инчунин хоб куҷо хоҳам дид?
Токи абруи ту гар қибла шавад,
Хуш асарҳо зи дуо хоҳам дид.
То сари зулфи ту дар дасти ман аст
Мушки Чинро ба хато хоҳам дид
Хусни ту пардаи зи чашмам бардошт
То аз ин парда чиҳо хоҳам дид.
Гар ту шамшер занӣ мардумро
Чашми ҳасрат ба қафо хоҳам дид...
Гар кафи пой нӣҳӣ бар сари қок
Ҳокро оби бақо хоҳам дид.
Магар он моҳи Фурӯғӣ дидӣ,
Ки фурӯғат ҳама ҷо хоҳам дид.²⁰

Чунон ки И. С. Брагинский ҳам таъкид мекунад,
оҳангҳои ғаму шодии ишқ ва омезиши онҳо дар лири-

¹⁹ Ҳамон ҷо, ҳамон сах.

²⁰ Ҳамон ҷо, сах. 91.

каи шоирони Шарк ҳамбаста бо хусусиятҳои эҷодӣ ба онҳо зухур меёбад.²¹

Аз намунаҳои дар ғавқ зикршуда пай бурдан душвор нест, ки дар ғазалиёти Ҷурағӣ оҳангҳои шодиву нишот, хушнудиву хушкомиҳои ишқ бартарӣ дорад ва ин бешубҳа ба муҳити эҷодиву зиндагӣ ва қаробати ӯ ба доираи дарбор берафта нест. Азбаски шоир дар зиндагӣ аз лиҳози моддӣ асосан таъмин буд ва аз дарбор муттасил маошу атоҳо мегирифт, аксаран хотири осудаву таъини хуш дошт. Эҳтимол дар ҷурағӣҳои давраи ҷавонии шоир таносуби зухури оҳангҳои ишқӣ ба тарзи дигар бошад, вале аз сабаби дар даст набудани намунаҳо ҳукм кардан дар ин бобат душвор аст.

Масъалаи дигаре, ки дар лирикаи ишқӣ ифода мегардад ва мутаассифона, то ҳол мавриди тадқиқи алоҳидаи муҳаққиқон қарор нагирифтааст, муносибати ишқ ва ақл мебошад. Мо ин ҷо аз таҳқиқи ҳарчонибаи таърихи ин масъала дар адабиёти халқҳои форсизабон худдорӣ намуда, танҳо ифодаи муносибати ишқу ақлро дар ғазалиёти Ҷурағӣ аз назар мегузаронем, ки ин барои тадқиқи амиқтари масъала замина хоҳад гузошт.

Дар ғазале Ҷурағӣ ишқро ба пири соқӣ ва ақлро бошад ба тифли доно монанд мекунад:

Ишқ пирест, ки соғар задам аз кафи ӯ,
Ақл тифлест, ки доно шуда дар мактаби мо.²²

Пай бурдан душвор нест, ки байти мазкур мазмуни тасаввуфӣ дошта пир ҳамон муршид ва тифл муридест, ки ба маслаки суфӣ қадам гузоштааст. Аз байтҳои минбаъдаи ғазал бармеояд, ки он ҳангоми нав ба маслаки тасаввуф дохил шудан навишта шудааст.

²¹ И. С. Брагинский. От «Авесто» до Айни, — Душанбе, «Ирфон», 1981, с. 155.

²² Ҷурағӣ. Девони комил, сах. 16.

Ҳарчанд дар байти боло бартарии мақоми ишқ нисбат ба ақл эҳсос мешавад, вале дар байни онҳо ихтилофе вучуд надорад.

Дар муносибати ишқ ва ақл бештар маънии тасаввуфӣ доштани мафҳуми ишқро дар ғазалиёти Фурӯғӣ байти зерин ҳам тасдиқ мекунад:

Бигзар зи сари ақлу қадам неҳ ба раҳи ишқ,
Чанде пай он рафтӣ, чанде пай ин бош.²³

Ба ин тарик дар ғазалиёти Фурӯғӣ низ монанди дигар шоирони ҳамзамони ӯ аз қабили Нишоту Миҷмар оппозицияи ишқ ва ақл ифода ёфтааст. Вале агар дар лирикаи муосирони Фурӯғӣ дар байни ишқ ва ақл таъоду ихтилофи шадиде мавҷуд бошад, дар ғазалиёти ӯ танҳо бартарии яке аз дигаре таъкид шуда ихтилофи ҷиддӣ ба назар намерасад. Баръакс дар баъзе ҳолатҳо соғзорию ҳамнавоии онҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Барои мисол байти зеринро гирем, ки ишқу ақл ҳамраёю ҳамфикр ба қалам омадаанд:

Ақл пурсид, ки душвортар аз куштан чист?
Ишқ фармуд, фироқ аз ҳама душвортар аст.²⁴

Дар байти зерини яке аз ғазалҳои дигари Фурӯғӣ бошад ақл ҳатто ёвару мададгори ишқ қаламдод шудааст:

Аввалин гом ар саманди ақлро тай мекунӣ,
Водии бемултаҳои ишқро тай мекунӣ.²⁵

Ноғуфта намонад, ки оппозицияи ишқ ва ақл ҷи дар рисолаҳои илмӣ донишмандону орифон ва ҷи дар

²³ Ҳамон ҷо, саҳ. 113.

²⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 213.

²⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 195.

широи шоирон одатан бо ҳамин мафҳумҳо ифода ме-
шуд. Вале дар байти зерини Фуруғӣ ба ҷои ақл муро-
ҷиғи форсии он дониш зикр шудааст:

Ишк то падид омад дониши Фуруғӣ рафт,
Дар камоли доной маҳви тифли нодон шуд.²⁶

Маъшук. Дар маркази ғазалиёти Фуруғӣ асосан
ду образ қарор гирифтааст, ки яке маъшук, ё худ обь-
ект ва дигаре ошиқ, қаҳрамони лирикӣ ё субъект аст.
Тямоми масъалаҳо дар атрофи ҳамин ду образ ҷамъ
омада, алоқамандона бо онҳо шарҳу ифода меёбанд.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ маъшук тибқи анъанаи наз-
ми лирикӣ форс мазҳари зебоиву малоҳат аст. Ӯ до-
рон ҳусну ҷамоли ниҳоят дилфиреб буда, касе дар зе-
бон ба ӯ баробар шуда наметавонад. Хатто зеботарин
аниёву падидаҳои табиат ҳам дар пеши ҷамоли ӯ қад-
ре падоранд. Моҳ «ғуломи руҳи зебон» ӯсту «сарв ка-
мар бастаи» қомати болояш. Хар як узви ӯ дар ҳадди
ҷамоли зебон қарор ёфта дар якҷоягӣ зебоии беҳамтои
ӯро ҷилвагар месозанд:

Уммеди назарбозон аз ҷашми сияхмастат,
Ташвиқи сахархезон аз ҷунбиши мижгонат,
Дебоҷаи зебон рухсори дилороят,
Маҷмӯаи дилбандӣ ҳеҷуи парешонат.²⁷

Вале ин зебоии маъшук аз ҳусну ҷамоли зоҳирии
ӯст. Ин зебоии зоҳирӣ ӯро хеле мағруру худписанд
кардааст ва ҳамеша аз он фаҳр менамояд:

Қомат афроста мерафту ба шӯҳӣ меғуфт,
Ки буге чехра наҷфрухт ба зебоии мо.
У зи мо фориғу мо толиби ӯ дар ҳама ҳол.
Худписандидани ӯ бингару худроии мо.²⁸

²⁶ Ҳамон ҷо, сах. 104.

²⁷ Ҳамон ҷо, сах. 37.

²⁸ Ҳамон ҷо, сах. 4.

Маъшук, ҳарчанд зоҳиран хеле зебову накӯст, вале
нисбат ба ошиқ ҷафокору бераҳм аст. Ӯ ҳамеша бар
хилофи раъю хоҳиши ошиқи вафодораш амал мекунад,
аз ранҷу азоби вай шод буда, роҳи умедашро ме-
бандад:

То ба ҷафоят хушам тарки ҷафо кардай,
Ин равиши тозаро тоза бино кардай.
Роҳи начоти маро аз ҳама сӯ бастай,
Қатъи умеди маро аз ҳама ҷо кардай.²⁹

Маъшук ситамгару ҷафокор, бераҳму шафқат, бе-
вафову сангиндил аст. Ошиқ ба зорию тавалло аз ӯ
раҳму шафқат металабад, вале дар ҷавоб ранҷу азоби
бештар мебинад:

Бедодгар нигоро, то кай ҷафо тавон кард?
Подоши он ҷафохо як раҳ вафо тавон кард.
Бегона раҳмат овард бар заҳмати дили мо
Кай он қадар татовул бо ошно тавон кард.³⁰

Шоир дар ҳар маврид зебоии ҳусну ҷамоли маъшук-
ро таъкид карда дар баробари он аз носозгорини ҳис-
лату рафтораш бо он шикоят менамояд. Сурату сира-
ти маъшук ба ҳам мувофиқу созвор нест. Шоир таъкид
мекунад, ки маъшуқи зеботалъат бояд дар амал низ
накӯкор бошад:

Эй талъати некӯи ту некӯтар аз парӣ,
Некӯ нигоҳ дор дилеро, ки мебарӣ!³¹

Шоир ба тариқи ҳазл бошад ҳам аз маъшук ҳамо-
ҳангии зебоии зоҳириву маънавиро дархост мена-
мояд:

²⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 182.

³⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 90.

³¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 330.

Нашояд шоҳиди зебо набахшояд маи ҷамро,
Ба сурат чунки зебӣ ба маънӣ кори зебо кун!³²

Вале шоир ба ҷамоҳанг шудани сурату сирати маъшук боварӣ надорад ва монанди Ҳофиз ба хулосае меояд, ки ҷамаи зеборухон бевафову маккор ва дилсӯ-ҳанд:

Фурӯғӣ, аз паи хубони мохрӯй марав,
Ки сарбасар ҷама бемехру дилсӯҳонанд.³³

Чунон ки мебинем, маъшук, дар ғазалиёти Фурӯғӣ образест, ки асосан дорои сифатҳо ва хислатҳои фардӣ вуҷеи инсонист. Ин образ, албатта, аз хусусиятҳои тасаввуфӣ ҳам ҳолӣ нест, ки дар ин бобат дар мавқеаш суҳан хоҳем ронд.

Ошиқ. Ошиқ ё худ ҷаҳрамони лирикий образи марказии ғазалиёти Фурӯғӣ ба шумор меравад. Муҳимтарин хислати ошиқ, ки дар тамоми ғазалҳои ишқии шоир зоҳир мегардад, пеш аз ҷама садоқату вафодорӣ ба маъшук аст:

Ман, ки аз остони ӯ ҷои дигар нарафтаам,
Рӯ ба кадом дар кунам, бор кучо бияфканам?
Аз сари ман ҷавои ӯ ҳеҷ ба дар намеравад,
Гар зи дари сарои ӯ бахт кашад ба гулшанам...
Гар ҷама устухони ман санги фирок бишканад,
Аҳд, ки бастаам ба ӯ, як сари мӯй нашканам.³⁴

Ҷаҳрамони лирикий Фурӯғӣ бо тамоми ҳастӣ ошиқ аст ва аз рӯзи азал вуҷуди ӯро бо муҳаббат сиришта-анд. Аз ин ҷост, ки вай ҳудро дар маркази доираи муҳаббат қарор медиҳад:

³² Ҷамон ҷо, сах. 171.

³³ Ҷамон ҷо, сах. 70.

³⁴ Ҷамон ҷо, сах. 126.

Аввалин нуқтаи паргори муҳаббат моем,
Пас аз он килки қазо доираи олам зад.³⁵

Дар назари шоир ошиқи ҳақиқӣ он аст, ки дар роҳи ишқи маъшук ҳатто ҷони худро дарёғ надорад.

Марди майдони ишқ донӣ кист?
Он ки андеша нест аз ҷонаш.³⁶

Аз ин ҷост, ки дар ғазалиёти шоир ошиқ дар роҳи ишқ устувору матин аст ва аз нобарориву душвориҳо рӯҳафтадаву ноумед намешавад. Ӯ барои расидан ба мақсад мубориза мебарад ва дар ин роҳ бо азми қавӣ пеш меравад:

Ман ҷон ба зери теғи ту осон намедихам
То барнаёрам аз ту ҳама орзуи хеш.

Бӯсидани гулӯи ту бар ман ҳаром бод,
Гар дар муҳаббати ту набуррам гулӯи хеш.³⁷

Ошиқ бо тамоми ҳастӣ шефтаи ҳусну ҷамоли зебои маъшук аст ва дар роҳи ишқи маъшук дар ҳар лаҳза омода аст ҳатто ҷонашро нисор намояд. Шоир ҳам шартӣ асосии садоқатро дар ишқ аз ҳамин гуна фидокориву ҷоннисорӣ медонад:

Ошиқи содиқ, Фуруғӣ, гар бурандаш сар ба теғ,
Риштаи улфат набуррад з-ошинон хештан.³⁸

Ҳарчанд ошиқ садоқату вафодориро мароми асосии худ дар ишқ қарор додааст, вале аз маъшуқи зебоаш, на ин ки вафо, балки ранҷу ҷафо мебинад:

³⁵ Ҳамон ҷо, сах. 98.

³⁶ Ҳамон ҷо, сах. 112.

³⁷ Ҳамон ҷо, сах. 164.

³⁸ Ҳамон ҷо, сах. 164.

Хар чи кардам ба раҳи ишқ вафо буд, вафо
В-он чӣ дидам ба мукофот ҷафо буд, ҷафо.³⁹

Насиби ошиқ аз ишқи маъшуқи сангиндилу бевафо
дарду доғи зиёд аст:

Қисмати ман аз корхонаи ишқ
Доғу дарде, ки аз ҳад афзун аст.⁴⁰

Ошиқ аз нозу тоби маъшуқи саркаш ранҷ мебарад.
Муддатест, ки ӯ аз васли маъшук маҳрум мондааст
ва ғаму ғуссаи ишқ ҳамнафаси ӯст:

Танг шуд аз ғами дил ҷой ба ман,
Як дилу ин ҳама ғам, вой ба ман!..
Нест рӯзе, ки балое парасад
З-он қаду қомати болой ба ман.
Нафасе нест, ки оташ назанад
Шӯълаи ишқ саропой ба ман..
Дар ғами ишқ Фуруғи нарасид
Шодӣ аз гаштаи саҳроӣ ба ман.⁴¹

Ошиқ дар роҳи расидан ба матлаб, яъне барои
васл бо маъшук ранҷу азоб ва душвории зиёдеро аз
сар мегузаронад. Аз ин ҷост, ки ӯ худро дар олами
ишқ бадбахту сияхрӯз мешуморад:

Қас мабодо ба сияхрӯзии мо дар раҳи ишқ,
Ки фалак тира шуд аз тирагии кавкаби мо.⁴²

Махсусан, ранҷу азоби ошиқ ҳангоми ҷудоиву фи-
рок аз маъшук хеле тоқатфарсост:

39 Ҳамон ҷо, саҳ. 170.

40 Ҳамон ҷо, саҳ. 32.

41 Ҳамон ҷо, саҳ. 163.

42 Ҳамон ҷо, саҳ. 16.

Шабн ҷудоии ту рӯзи вопасини ман аст:
Қи нола ҳамнафасу гиряи ҳамнишини ман аст.⁴³

Ҳарчанд ошиқ дар роҳи пурпечутобу душворгузари
ишқ ранҷу ҷафоҳои зиёде мекашад, сахтию машаққат
мебинад, ғаму ғусса меҳурад, вале бо ин ҳама ӯ ҳеҷгоҳ
рӯҳафтодаву ноумед наменшавад. Ба ошиқи Фурӯғӣ
яъсу потавонӣ бегона аст. Дар лаҳзаҳои душвортарин
ҳам дар дили ӯ умед ба васли маъшук шӯъла мезанад.
Аз ин ҷост, ки ошиқ пас аз ранҷу азобҳо ниҳоят ком-
гору муваффақ мешавад. Аз паси ранҷ роҳат ва аз пай
фироқ висол фаро мерасад ва ошиқи ранҷкашида аз
васли маъшуқи сангиндил оқибат шодком мегардад:

Заҳри аҷал ҷашидаам, талҳии марг дидаам
То зи лабат шундаам қиссан ношунидаро.

Оқибат ҷашии ман афтод бад-он талъати нек
Ҷашии бад дур аз ин нек саранҷомӣҳо.⁴⁴

Ҳамин тавр, ҳарчанд ошиқ дар роҳи ишқ ранҷу
азият мекашад, вале дарди ишқи ӯ давопазир аст ва
худи ӯ ошиқи ноком нест. Пас аз андаке ранҷи фироқ
зуд роҳати висол насиби ӯ мегардад. Масалан, дар
ғазали зер дар ибтидо агар сухан аз ҷафои маъшук
равад, дар байтҳои охир шодкомии ошиқ таъкид ме-
шавад:

То ба ҷафоят хушам тарки ҷафо кардай,
Ин равиши тозаро тоза бино кардай...
Ман зи лабат сад ҳазор бӯса талаб доштам,
Ҳар чӣ ба ман додай, вом адо кардай!⁴⁵

Ошиқ аз сарвату неъматии ишқу муҳаббат баҳравар
аст, аз наҳли мурод меваи ишқ мечинад. Васли маъ-

⁴³ Ҳамон ҷо, сах. 40.

⁴⁴ Ҳамон ҷо, сах. 9.

⁴⁵ Фурӯғӣ. Ғазалиёт, ҷопи Мансур Мушфик, сах. 318.

шук, ки муроди дерини ошиқ аст, ба ӯ зуд муяссар мегардад:

Дӯш дар оғӯшам омад он маҳи Нахшаб,
Кошкӣ ҳаргиз саҳар наместуд он шаб.

Маҳваше аз меҳр дар канори мап омад
Чун Қамар андар миёни хонаи Ақраб.
Ишк ба ҷое маро расонд, ки он ҷо
Гардиши гардун набуду тобиши кавкаб...⁴⁶

Ошиқ дар ғазалиёти Ғуруғӣ дар аксар мавридҳо комёбу комравост ва хушҳоли фараҳманд аст. Ӯ худро қодиру тавоно, ғирузу хушбахт мешуморад, зеро ба муроди дил расидааст:

Имшаб зи рӯи меҳр маҳе дар сарои мост,
Қаз юмни мақдамаш сари маҳ зери пои мост.
Эй ишк, по ба тораки Ҷамшед сӯдаем
То сояи ту бар сари хуршедсон мост.⁴⁷

Бояд гуфт, ки ин ҳислатҳои ошиқ, ки асосан бо шоир айнӣ дорад, бо тарзи зиндагии ӯ, ки бо фарогату серӣ мегузашт, алоқаманд аст. Чунон ки аз тавсифи мухтасари образҳои маъшук ва ошиқ бармеояд, дар ғазалиёти Ғуруғӣ асосан ишқи воқеиву заминии ошиқ нисбат ба маъшук ифода ёфтааст. Вале бояд гуфт, ки дар ғазалиёти шоир ифодаи ишқи ирфониву тасаввуфиро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар ин бора дар мавқеаш суҳан хоҳем ронд.

Оҳангҳои ҳаётдӯстӣ. Чунон ки дидем, қаҳрамони лирикии ғазалиёти Ғуруғӣ ошиқи содику вафодор будааст. Илова бар ин қаҳрамони лирикий ҳамчун ринд низ дар ғазалҳои шоир зоҳир мегардад. Риндию ошиқӣ аз ҳам ҷудо набуда, зуҳуроти ҷиҳатҳои гуногуни ғайолияти қаҳрамони лирикий мебошад.

⁴⁶ Ғуруғӣ. Девони комил, сах. 19.

⁴⁷ Ҷамон ҷо, сах. 40.

Қаҳрамони лирикӣ ошкоро риндии худро эълон ме-
дорад:

Ман масти майпарастам, ман ринди боданӯшам,
Эмин зи макри ақлам, форигъ зи қайди хушам.
Ман бо ҳузури соқӣ кай тавба менамоям?
Ман бо вучуди мутриб кай панд менамоям?

Ринди Фуруғӣ дар бебокиву лоқайдӣ ба ринди Ҳо-
физ хеле монанд аст. Зеро ӯ низ майхонаро ҷои муқад-
дас доништа, бодпарастиро шиору мароми асосии худ
қарор додааст ва фақат ба пири майфуруш итоат ме-
кунад:

Ман бодпарасту боданӯшам,
Фармонбари пири майфурушам.
Мустағриқи лучҷаи шаробам,
Муставҷиби муждаи сурӯшам.
Бар гардиши соқӣ аст ҷашмам,
Бар пардаи мутриб аст ғӯшам.⁴⁸

Қаҳрамони лирикии Фуруғӣ бо риндон ҳамнафасу
ҳаммаром буда, бо мадади онҳо мушкилоти худро ҳал
мекунад: Аз ин ҷост, ки аз онҳо ҳамеша бо неқӣ ёдо-
вар мешавад:

Миннат худойро, ки зи ҳар сӯ ба рӯи ман.
Дар боз шуд зи ғиммати риндони майпараств.⁴⁹

Дар ғазалиёти Фуруғӣ низ ринд фарди иҷтимоист,
ки гоҳо аз макру ҷафои фалаку рӯзгор дурӣ ҷуста, ба
маю майгусорӣ даст мезанад ва дар майхона ҷой ме-
гирад:

⁴⁸ Ҳамон ҷо, сах. 132. Дар ин ғазал образҳои май, соқӣ, пири
майфуруш маънии тасаввуфӣ ҳам доранд, ки дар ин бобат сони-
тар баҳс хоҳад шуд.

⁴⁹ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 42.

Эй хушо, ринде, ки рӯ дар соҳати майхона кард,
Чораи даври фалак аз гардиши паймона кард.⁵⁰

Майхона барои риндон гурезгоҳест, ки аз ҷавру ҷа-
фои замонаву фитнаи айём паноҳ мечӯянд:

Майгусорон фориганд аз фитнаи даври замон,
Қас ҳарифи осмон ҷуз гардиши паймона нест.⁵¹

Бо ҳама бебокиву лоуболӣ ринд баъзан аз асасу
мӯҳтасиб ибo мекунад ва махфиёна майнӯшӣ мена-
мояд:

Дар парда қадах нӯш, Фуруғӣ, ки мабодо
Санге ба каминат асасе дошта бошад.⁵²

Ринд дар ғазалиёти Фуруғӣ шахси майпарасту май-
зада набуда, хушбину комгор аст ва мақсад аз нӯши-
дани бода пеш аз ҳама бархӯрдор шудан аз неъмат-
ҳои моддӣ мебошад. Аксаран аз мавқеи тасаввуф бо-
шад ҳам ӯ ба хурофоти дин, ки нӯшидани майро қатъ-
ияи манъ намуда, аз неъматҳои моддӣ даст кашидан
ва ба дунёи боқӣ умед бастанро талқин мекард, эъти-
роз менамояд. Ринд ошиқӣ озодандешест, ки ба умқи
ҳодисот назар мекунад:

Эмиш машав аз фитнаи ҷашми сияҳи ӯ
Чун ринди назарбоз шудӣ, ҳодисабин бош.⁵³

Аз мутолиаи ғазалиёти Фуруғӣ пай бурдан душвор
нест, ки пас аз тараннуми ишқу ошиқӣ васфу ситоиши

⁵⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 101.

⁵¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 56.

⁵² Ҳамон ҷо, саҳ. 57.

⁵³ Ҳамон ҷо, саҳ. 113.

маю майгусорӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Май дар ғазалиёти шоир василаи зудояндан ғами рӯзгор буда, касро аз ғаму ғусса эмин медорад ва ба дилҳои шикаста шодиву сурур мебахшад:

То ҳарифон бар дари майхона маъво кардаанд,
Хопан ғамро хароб аз сели саҳбо кардаанд.
Майгусорон чанг то дар ғардани мишо задаанд,
Даъвин ғардакани бо чархи мишо кардаанд.⁵⁴

Қаҳрамони лирикни Фурӯғӣ пиз монанди ринди Ҳофиз ба майхона дилбастагӣ дошта, майро на танҳо воқеаҳои хушҳолӣ хуррамӣ, балки василаи дафъи ҳар нафъ балоҳо мешуморад:

Офият хоҳӣ заминбӯси дари майхона бош
З-он ки май дафъи балои осмонӣ мекунад.⁵⁵

Фурӯғӣ ошкоро шаробро давои ҳама гуна дардҳои инсон мешуморад. Албатта, мақсади шоир аз дардҳо пеш аз ҳама дардҳои рӯҳист, ки аз ранҷу азоби ишқ ва гоҳо аз чафои рӯзгору фалак ба вучуд меояд. Бар хилофи зимомдорони дину шарият, ки шаробро ҳаром мешумориданд, Фурӯғӣ шаробро поктарин чиз медонад:

Касе, ки доманаш олудаи шаробастӣ,
Дуои ӯ ба дари дайр мустачобастӣ.
Ба мастӣ аз лаби дурдиқаше шунидам дӯш,
Ки чораи ҳама дарде шаробастӣ.⁵⁶

Май барои ринди Фурӯғӣ қуввати дилу тап аст ва ӯро аз ҳамаи бадихонӣ замона эмин медорад, ба вай виқору ғурур, бовариву иқтидори тоза мебахшад:

⁵⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 103.

⁵⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 65.

⁵⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 305.

То ҳаст нишоне аз нишонам,
Хоки қадами сабукашонам.
То соғари ман пур аз шароб аст,
Аз шарри замона дар амонам.⁵⁷

Андешаҳои нисбатан озоидихонаи Фурӯғӣ аксаран тавассути образи май ифода ёфтаанд. Агар зимомдориҳои шариат нушидани майро манъ карда, онро ҳаром хонанд, Фурӯғӣ майро факат барои ашхоси нодон ҳаром мешуморад ва бо лутфи сухан он гурӯҳи нодонро бо ҳайвон монанд мекунад:

Додани бода ҳаром аст ба нодоне чанд,
Қ-оби ҳайвон натавон дод ба ҳайвоне чанд.⁵⁸

Ғазалҳое, ки ба тавсифи бодаву майнӯшӣ бахшида шудаанд, ҳама саршори шодиву тарабанд. Ҳар ҷо, ки сухан аз май меравад, ба ғаму андӯх ҷой наместонад. Ҳатто оҳанги шеърҳои ба ин мавзӯ бахшидаи Фурӯғӣ тарабангезанд:

Ин сар, ки ба таи дорам, масти май ноб авло,
Ин коса, ки ман дорам, саршори шароб авло.
Ҳар ҷо бути сармасте бо ҷо зи шароб ояд
Мурғи дили хушёрон, албатта кабоб авло...
Гуфтам: «Зи лаби нӯшат сад бӯса тамаъ дорам»,
Гуфто, ки суолатро ногуфта ҷавоб авло.⁵⁹

Образи ринд ва васфи маю майгусорӣ дар ғазалиёти Фурӯғӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки шоир ба узлатнишиниву яъсу навмедӣ дода нашуда, хушгузаронии умрӯшодкомиву комрониро талқину тарғиб намудааст.

Талқини масъалаи хушгузаронии умрӯшодкомиву майнӯшӣ дар ғазалиёти Фурӯғӣ бо мавзӯи

⁵⁷ Ҳамон ҷо, сах. 147.

⁵⁸ Ҳамон ҷо, сах. 73.

⁵⁹ Ҳамон ҷо, сах. 183—184.

танкиди хурофоти диниву риёкории шайхону зоҳидон зич алоқаманд аст. Ҳаргоҳ ки шоир аз хушгузаронии умр сухан ба миён меорад, хоҳ аз мавқеи озодаи бошад ва ё хоҳ аз позицияи тасаввуфӣ дар айни замон ба хурофоти динӣ зарбае мезанад.

Чунон ки дидем, қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ шахси ҳаётдӯстест, ки саъй мекунад рӯзгорро ба хушӣ гузаронад. Ӯ аз ҳар лаҳзаи хуши зиндагӣ ба хубӣ истифода мебарад. Бар хилофи зоҳид, ки нақди умрро бо гардондани субҳаву зикри дуо мегузаронад, ӯ лоиболиву хушгузаронии вақтро пеша кардааст. Вай ҳалли мушкилоти рӯзгорро дар майнӯшиву хушгузаронии умр меҷӯяд:

Зоҳиду субҳаи саддонаву зикри саҳарӣ,
Ману паймудани паймонаву девоҷагарӣ.

Чун ҳама вазъи ҷаҳони гузарон дар гузар аст,
Мағзар аз олами шайдоиву шуридасарӣ.⁶⁰

Қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ аз суханони пурмакру фиреби зоҳидон дилгир шудааст ва дигар ҳавсалаю рағбати шунидани онҳоро надорад:

Зоҳид сухани тақво бисъёр мағу бо мо,
Дам даркаш аз ин маъно, яъне ки нафас кам зан.⁶¹

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ аксаран ринд бо зоҳид ва чизҳои ба онҳо алоқаманд бо якдигар муқобил гузошта мешаванд:

Бигзор зи каф субҳаву бардор суроҳӣ,
Якҷанд чунон будӣ, якҷанд чунин бош...
Бистон ман боқӣ зи кафи соқии маҷлис
Осудадил аз кавсару фирдавси барин бош.⁶²

⁶⁰ Ҳамон ҷо, сах. 189.

⁶¹ Ҳамон ҷо, сах. 173.

⁶² Ҳамон ҷо, сах. 113.

Шоир бештар беасосу дурӯғ будани гуфтаҳои шайхону зоҳидони риёкорро фош намуда дар либоси зӯҳду тақво ба мардумфиребӣ машғул шудани онҳоро таъкид мекунад:

Шайх гар шуд ба раҳи зӯҳд чунин пиндорӣ,
Ки касе боҳабар аз ҳилаву тазвираш нест.⁶³

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ майхона хеле тавсифу тамчид шуда ба масҷид, ки ҷои муқаддаси динист, муқобил гузошта мешавад ва ҳатто афзалтар доништа мешавад:

Аз масҷиду харобот нашнидаму надидам
Нозилтарин маконе, олитарин мақоме.⁶⁴

Оғуши ёри хурсиришт аз афсонаи бихишт авлотар аст. Аз ин рӯ «гули зоҳидонро нахӯрда» ба айшу нӯш машғул шудан ва аз неъматҳои моддӣ истифода бурданро шоир талқин менамояд:

Эй, ки ҳамоғуши ёри хурсириштӣ,
Айши абад кун, ки дар миёни бихиштӣ.⁶⁵

Қаҳрамони лирикии Фурӯғӣ низ монанди ринди Ҳофиз ба шайхону зоҳидони риёкор нафрат дошта, ба он шайхоне эҳтиром дорад ва пайравӣ мекунад, ки ба маъю майгусорӣ ва лаззат бурдан аз неъматҳои моддӣ рағбат доранд:

Ман пайрави шайхе, ки зи хосияти мастӣ
Дар пой хум андохта дастори имомат.⁶⁶

⁶³ Ҳамон ҷо, сах. 51.

⁶⁴ Ҳамон ҷо, сах. 193.

⁶⁵ Ҳамон ҷо, сах. 192.

⁶⁶ Ҳамон ҷо, сах. 33.

Масъалаҳои иҷтимоӣ ва панду ахлоқӣ. Дар ғазалиёти боқимондаи Фурӯғӣ, ки дар девони ӯ ҷамъовари шудааст, масъалаву мавзӯҳои иҷтимоиву ахлоқӣ хеле кам ифода ёфтаанд. Дар ғазалиёти шоирони маъруфи асрҳои гузашта монанди Саъдию Ҳофиз зимни мавзӯҳои гуногун гоҳо баёни андешаҳои баланди иҷтимоиву сиёсӣ, ахлоқиву фалсафиро мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ҳолатро дар ғазалиёти Фурӯғӣ мушоҳида кардан мумкин нест. Ин ҳодиса, албатта, сабабҳои зиёде дорад, ки мо ҳоло чанде аз онҳоро зикр мекунем.

Бешубҳа, яке аз сабабҳои асосии ин ҳолат ба доираи дарбор ва аҳли ҳукмронии давр қаробату робитаи зич доштани Фурӯғӣ аст.

Вале чунон ки аз шарҳи тарҷуман ҳали шоир маълум шуд, ӯ тамоми умр пойбанди хидмати дарбор набуд ва дар давраи ҷавониву пирӣ дур аз дарбор зиндагӣ ва эҷод кардааст. Пас саволе ба миён омаданаш мумкин аст, ки оё Фурӯғӣ ашъоре, ки дорои мавзӯи ва масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ бошад, навиштааст ё не? Ба назари мо ба ин савол ҷавоби мусбат додан мумкин аст. Зеро баъзе ишораҳое, ки дар девони шоир ва сарчашмаҳо мавҷуданд, ба ин далолат мекунанд.

Чунон ки Ҳусейни Наҳаъӣ ҳам таъкид мекунад, байти зерини яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ, ки дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят оварда шудааст, дар тамоми ҷопҳои девони шоир ба назар намерасад:

Ғар ту зебосанам аз дайр дарой ба ҳарам,
Кофар он аст, ки оташ назанад куръонро.⁶⁷

Ҳамон тавре ки дар фасли осори Фурӯғӣ зикр шуд, ғазалҳои девони шоирро шоҳзода Асадулло Мирзо Қочор интиҳоб ва ҷоп намудааст. Ба қавли ҳуди шоҳзо-

⁶⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 212.

да ӯ аз 20 ҳазор байт ашъори Фурӯғӣ танҳо 5 ҳазор байташро интиҳоб кардааст. Дар вақти интиҳоб меъёри асосии ӯ пеш аз ҳама манфиати синфиву табақа-вӣ бояд бошад. Инро байти ғавқ низ гувоҳӣ медиҳад. Азбаски дар байн суҳан аз суҳтани Қуръон—китоби муқаддаси динӣ меравад, вале байтҳои дигари ғазалчунин маъниҳоро надоранд, мураттиб танҳо бо партофтани як байт иктифо кардааст. Бо бовари комил метавон гуфт, ки аз ин қабил байтҳо ва ғазалҳое, ки дорои андешаҳои баланди иҷтимоӣ мебошанд, Фурӯғӣ сурудааст, ки онҳоро амдаи шоҳзода интиҳоб накардааст.

Бинобар ин яке аз сабабҳои дигари кам будани афқору андешаҳои баланди иҷтимоиро дар ашъори боқимондаи Фурӯғӣ аз комил набудани «девори комили» ӯ ва аз меъёру мавқеи синфӣ ва завқи мураттиби девони шоир шоҳзода Асадулло бояд донист.

Мавқеъ ва назари синфӣи шоҳзода Асадулло ро муқаддима ба девони Фурӯғӣ навиштаи ӯ равшан зоҳир менамояд. Ин аз як тараф аз ситишу тавсифҳои шоҳон дар ҳар маврид лозиму нолозим монанди «султони лодгар, ҳокими тоҷвар» (Ғатҳалишоҳ), «сарири ҷаҳонбонӣ ва афсари султони ба ҳотами шаҳриёрони ҳотами тоҷдорон» (Носириддиншоҳ) «ворисҳои Ҷамшед, солиси моҳу хуршед»⁶⁸ ва амсоли инҳо маълум гардад, аз тарафи дигар Фурӯғиро танҳо чун маддоҳи шоҳон ба қалам медиҳад. Дар тасвири Асадуллоҳ гуё шоир ба ғайр аз мадҳи шоҳон қоре надоштааст: «Алҳақ ҷокаре шоҳпараст ва аз бодаи меҳри шоҳ сармаст аст».⁶⁹ Бешубҳа дар интиҳоби ашъори Фурӯғӣ низ мураттиб аз ҳамин мавқеъ ва нуқтаи назари беасос амал кардааст.

Бояд гуфт, ки ин ҳолат дар навбати худ аз муҳоли-

68 Ҳамон ҷо, муқаддима, сах. 11—12.

69 Ҳамон ҷо, сах. 13.

фати ду тамоил дар адабиёти замони Ҷуруғӣ ва эҷодиёти худи ӯ ва характери синфӣ доштани эҷодиёти бадеӣ гувоҳӣ медиҳад.

Мавҷудияти андешаҳои иҷтимоиву ахлоқиро дар ғазалиёти то ба мо нарасидаи Ҷуруғӣ байти ҳаҷвомези муосири шоир Муштарӣ низ шаҳодат медиҳад. Дар ин бобат Яҳё Ориянпур менависад: «Гӯянд мардум дар сикҳати ақоиди ӯ (Ҷуруғӣ — М. М.) ҳарф доштанд. Мирзо Иброҳими Нишопури мутахаллис ба Муштарӣ аз муоризону ҳаҷвгӯёни ӯ дар қитъаи шиквоияе, ки баъд аз фавти Ҷуруғӣ суруда, чунин овардааст:

Дар эътиқодаш мардум басте суҳан гӯянд,
Ҳаме падонам дар қуфр мурд ё ислом».⁷⁰

Худи Ҷуруғӣ низ дар зимни ғазале аз дасти замона мудом шикоятҳо доштанаҷро таъкид кардааст ва ин ҳам далеле бар он аст, ки ӯ ғазалҳои шиквоомезе сурудааст, ки то ба мо нарасидаанд:

Бемехрӣ аз ту дид Ҷуруғӣ, вале мудом
Фаръёд аз осмону фиғон аз замона кард.⁷¹

Ҳамин тавр аз рӯи далелҳои зикршуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки Ҷуруғӣ ашъореро ҳам сурудааст, ки дорои мавзӯ ва масъалаҳои иҷтимоиву ахлоқӣ будаанд. Вале ба ҳар ҳол дар ин масъала ӯ ба дараҷаи шоироне, ки ошкоро бар зидди ҳокимону зиммодорони давр эътироз баён кардаанд, нарасидааст ва инро дар эҷодиёти на танҳо Ҷуруғӣ, балки дигар муосирони маъруфи ӯ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Яке аз сабабҳои суст будани оҳангҳои иҷтимоиву ахлоқӣ дар ғазалиёти Ҷуруғӣ, чунон ки зикр шуд, ба

⁷⁰ Яҳёи Ориянпур. Аз Сабо то Нимо, ҷ. I, сах. 84.

⁷¹ Ҷуруғӣ. Девои комил, сах. 62.

муҳити зиндагии шоир вобаста аст. Аз ёддоштҳои хеш наздики шоир Дӯсталихон, ки нақли зани шоирро ҳам овардааст, маълум мегардад, ки Фурӯғӣ зиндагии бофароғат дошта аз дарбор маошу тӯҳфаҳо дарёфт мекардааст.

Фурӯғӣ, ки бо дарбор ва шоҳони замон робитаи зич дошт ва аксари шеърҳои худро ба онҳо тақдим мекард, албатта, наметавонист тамоми андешаҳои худро ошкоро дар ғазалиёташ баён намояд.

Ҳамин тавр, дар девони Фурӯғӣ ғазалҳое, ки қомилан ба мавзӯҳои иҷтимоӣ бахшида шуда бошанд, пайдо кардан мумкин нест. Вале бо вучуди ин дар зимни ғазалиёти ошқонаи шоир ҳам гоҳо андешаҳои иҷтимоии ӯ ба тариқи ишора ё тамсил ифода ёфтааст.

Шикоятҳои шоир аз вазъи рӯзгор хеле суст буда, ҳанӯз ба дараҷаи эътирози қатъӣ нарасидааст:

Вой бар ҳоли ғирифторе, ки дасти рӯзгор
Дасти ӯ мегираду бар дасти ҳичрат медиҳад.⁷²

Дар зимни ғазали дигар Фурӯғӣ аз нобаробарии тарзи зиндагии гурӯҳҳои табақаҳои гуногуни ҷамъият шикоят мекунад, вале дар ин шикоят ҳам ҳанӯз эътирози ҷиддии иҷтимоӣ ба назар намерасад. Шоир танҳо ин нобаробариро қайд намуда, онро гӯё азали ба қалам медиҳад:

Як тоифаро баҳри муқофот сиринтанд,
Як силсиларо баҳри мулоқот гузиданд,
Як фирқа ба ишрат дари қошона кушоданд,
Як зумра ба ҳасрат сари ангушт газидад.⁷³

Фурӯғӣ низ монанди Ҳофиз, ки бо тамоми қатъият таъбири одаму оламро таъкид карда буд:

⁷² Ҳамон ҷо, сах. 33.

⁷³ Ҳамон ҷо, сах. 96.

Одами хокӣ дар ин олам намеояд ба даст,
Оламе аз нав бибояд сохт в-аз нав одаме⁷⁴

хостори тағъиру табдили олам аст, вале олами ӯ маҳдуд буда, танҳо олами ишқ аст:

Тархи наве, Фуруғӣ, мерехтам агар буд
Ҳукме бар обу оташ, дасте ба хоку бодам.⁷⁵

Фуруғӣ низ чун фарзанди замони худ аз дарки асрори оламу ҳодисаҳои иҷтимоии давр очиз буд ва инро ғайриимкону муҳол медонист. Ӯ ҳатто барои дарки он ҳодисот кӯшише намекунад.

Огоҳ нашуд ҳеҷ кас аз бозии гардун,
Огоҳӣ аз ин гунбади гарданда муҳол аст.⁷⁶

Бо вучуди ин Фуруғӣ мақоми инсонро арҷманд медонад ва на зӯҳду такво, риёкориву чоплусӣ, дурӯягиву маккорӣ, салтанату ҳукмронӣ, балки ҳаётдӯстиву хушҳолӣ, маифият бардоштаи аз неъматҳои моддӣ, ишқбозӣ бо зебурӯхонро аз қору хислатҳои ҳамидаи инсонӣ мешуморад:

Дар майкада хидмат кун, бе маърака султон бош,
Фармонбари соқӣ шав, фармондеҳи даврон бош...
Сарчашмаи ҳайвонро нисбат ба лабаш кам кун,
Аз олами ҳайвонӣ берун раву инсон бош.⁷⁷

Қаҳрамони лирикии Фуруғӣ сияҳрӯзиву дар азобу машаққат зистанро аз кашидани миннати ашхоси нолиқ авлотар мешуморад:

⁷⁴ Ҳофизи Шерозӣ. Девон, чопи мазкур, саҳ. 331.

⁷⁵ Фуруғӣ. Девони комил, саҳ. 149.

⁷⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 30.

⁷⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 118.

Мо, Фуруғӣ, ба сияҳрӯзии худ хушнудем,
З-он ки ҳаргиз натавон мишнати хуршед кашид.⁷⁸

Дар зимни ғазалиёти ошиқонаи Фуруғӣ аҳъён-аҳъён бошад ҳам байтҳои ҳикматомезе дучор меоянд, ки дар онҳо хислатҳои ҳамидаи инсонӣ талқин мегардад. Шоир барои расидан ба мақсад саъю кӯшиш ва талошу ранҷро зарур мешуморад:

Ҳаргиз он давлати бедор насибаш пашавад,
Ҳар киро вақти саҳар дидаи бедоре нест.
Домани гавҳари мақсуд ба дасташ нафитад,
Ҳар киро дар дили шаб чашми гуҳарборе нест.⁷⁹

Кас ба сарманзили мақсуд, Фуруғӣ, нарасад
То налфтад зи пап қофиласолоре чанд.⁸⁰

Вале ҳар кас бояд ба коре даст занад, ки созгору мувофиқ ва андархӯри вай бошад:

Ҳар ба коре назанам даст ба чуз ишқи ту шояд,
Мард бояд назанад даст ба коре, ки набояд!⁸¹

Шоир инчунин дар ҳирсу тамаи мол набуданро таъкид намуда, онҳоро, ки умрро ба корҳои беҳуда сарф мекунанд, кӯтаҳназар мешуморад:

Хотири озодагон банди каму беш нест, ,
Мардуми кӯтаҳназар дар ғами бешу каманд.⁸²

Вале бояд иқрор шуд, ки абъёти панду ҳикматомез низ монанди масъалаву мавзӯҳои иҷтимоӣ дар ғазо-

⁷⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 95.

⁷⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 45.

⁸⁰ Ҳамон ҷо, саҳ. 70.

⁸¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 79.

⁸² Ҳамон ҷо, саҳ. 67.

лиёти мавҷудаи девони Фурӯғӣ зиёд нест ва аз рӯи он байтҳову порчаҳо, ки чанде аз онҳоро аз назар гузаронидем, ҳамаҷониба ва пурра муайян кардани нуқтаи назар ва диди ахлоқии шоир аз имкон берун аст.

Оҳангҳои тасаввуфӣ. Дар бораи эҷодиёти Фурӯғӣ сухан ронда мавзӯ ва масъалаҳои тасаввуфиро дар ғазалиёти ӯ зикр накардан мумкин нест. Чунон ки дар зимни баёни шарҳи ҳоли шоир ҳам қайд шуд, мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои мӯътамади замони шоир вай дар давраи муайяни зиндагиаш ба тасаввуф рӯй ниҳода маслаки чиштиро интихоб намудааст. Ҳоло дар бораи то чӣ андоза ба ин маслак гаравидани Фурӯғӣ ва усулу ақоиди маслаки чиштия, ки ҳанӯз мавриди тадқиқи файласуфон қарор нагирифтааст, баҳс кушодан душвор аст. Зеро ҳоло ба ҷуз ишораи Ризоқулихони Ҳидоят асноду далели дигаре дар дастраси мо нест.

Аз мутолиаи ғазалиёти боқимондаи Фурӯғӣ ҳам ба хулосае омадан мумкин аст, ки ӯ дар солҳои охири умр ба маслаки тасаввуф мурочиат намуда бошад ҳам, дар он маслак ба дараҷаҳои баланд парасидааст.

Ибро мулоҳизаҳои зерини Саид Нафисӣ низ тасдиқ менамояд: «Аз мутолиаи ғазалиёти Фурӯғӣ нуктае, ки Ризоқулихони Ҳидоят дар «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» гуфтааст, ки вай дарвешмашраб ва аз муридони Мирзо Амин Шерозӣ аз машоихи тариқаи чиштӣ будааст, собит мешавад ва чун ин гуна ашъори орифона дар миёни он чи дар «Бӯстон-ул-ушшоқ» омада ва то 35-солагӣ сурудааст, нест, пайдост, ки пас аз он пухта ва сӯфимашраб шуда ва ғазалиёти орифонаи вай, ки тапҳо дар девони ӯ ҳаст, ёдгори давраи дуввӯми зиндагии ӯст».⁸³

⁸³ Фурӯғӣ. Девон, бо ҳавошии М. Дарвеш, муқаддимаи Саид Нафисӣ, сах. 17.

Зимнан бояд гуфт, ки харчанд Ризоқулихони Хидоят шоирро муриди Мирзо Амини Шерозӣ мешуморад, вале худи Фирӯғӣ дар байти зерини яке аз ғазалҳояш бироҳбар буданашро «дар роҳи хатарноки талаб» (яъне талаби васли худо) таъкид мекунад:

Дар роҳи хатарноки талаб гум шудам охир,
Зеро ки дар ин варта маро роҳбаре нест.⁸⁴

Дар ғазалиёти Фирӯғӣ баёни ягон концепсияи муайяни тасаввуфӣ, талқини ин ё он ғояву матлабҳои ирфонӣ мушохида намегардад ва маъниву оҳангҳои тасаввуфӣ бештар ба тариқи ишора дар зимни тараннуми ишқу ошики ифода ёфтаанд.

Дар як қатор ғазалҳои Фирӯғӣ эҳсоси андешаҳои муриде, ки нав ба маслаки тасаввуф қадам ниҳодааст ва дар марҳалаи аввали он қарор ёфтааст, ифода гаштаанд. Аз байтҳои зерин маълум мегардад, ки шоир ба ин маслак бо эҳсосоти самимиву содда ворид шудаиро талқин кардааст:

Авалин гом ар саманди ақло пай мекунӣ,
Водии бемунтаҳои ишқро тай мекунӣ.
Мо ба даври чашми мастат форӣ аз майхонаем,
Қаз нигоҳе кори сад паймонаи май мекунӣ.⁸⁵

Дар байти зер ишораи сарехе ба пӯшидани либоси хоси сӯфиён — кулоҳи пашмин шудааст:

Гар туро тоҷи намад бар сар ниҳад султони шӯх.
Қай ба сар дигар ҳавои афсари қай мекунӣ.⁸⁶

Чои дигар Фирӯғӣ барои онҳое, ки ба маслаки тасаввуф қадам мениҳанд, иптиҳоб кардани пире, ки би-

⁸⁴ Фирӯғӣ. Девони комил, сах. 51.

⁸⁵ Ҳамон ҷо, сах. 195.

⁸⁶ Ҳамон ҷо, сах. 195.

тавонад дар роҳи ишқи илоҳӣ роҳбару роҳнамо бо-
шад, шарт мешуморад:

Бе тарки сар зи роҳи иродат пишон маҷӯ,
Бе роҳбар ба кӯи муҳаббат қадам мазан.⁸⁷

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ низ маъниву матлабҳои ир-
фонӣ тавассути ишқифода ёфтааст. Азбаски барои
ифодаи ҳар ду навъи ишқ ҳам заминиву ҳам илоҳӣ
мафҳуму образҳои муштарак истифода мешуданд, баъ-
зан ҷудо кардани ишқи илоҳиву заминӣ хеле душвор
аст. Дар ғазалиёти Фурӯғӣ низ дар баъзе мавридҳо
чуни ҳолат ба назар мерасад, вале ба таври кулӣ
дар ғазалиёти Фурӯғӣ ташхиси ишқи илоҳӣ нисбатан
осонтар аст. Зеро шоир бо ҳар роҳ ба объекти тасви-
ри худ ишора мекунад. Аз ҷумла дар зимни ғазале
омадааст:

То тарки ҷон нагуфтам осудади нахуфтам,
То сайри худ накардам нашнохтам худоро.⁸⁸

Ё худ дар матлаи ғазали дигаре шоир ошкоро мо-
байни дини расмӣ, риндӣ ва тасаввуф фарқ намегузо-
рад ва пай бурдан душвор нест, ки моҳияти тасаввуф-
ро дар ҳақпарастӣ медонад:

Масҷид макоми уҷб аст, майхона ҷои мастӣ
Зин ҳар ду хона бигзар гар марди ҳақпарастӣ!⁸⁹

Дар яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ дар матлаъ сухан аз
вахдати вуҷуд, яъне акси ҳудо будани ҳама мавҷудо-
ти олами ҳастӣ шуруъ мешавад, вале дар байтҳои мин-
баъда ин матлаб тавсияву инкишоф дода нашудааст:

⁸⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 163.

⁸⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 15.

⁸⁹ Ҳамон ҷо, саҳ. 204.

Мардони худо пардаи пандор дариданд,
Яъне ҳама ҷо ғайри худо ҳеҷ надиданд.⁹⁰

Дар баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ маъниҳои амиқи ирфонӣ ифода шуда дар роҳи тасаввуф на ба зоҳир, балки ба умқи масъала тавачҷӯҳ доштанаширо таъкид кардааст:

Пай ба маънӣ бурдаам дар олами суратпарастӣ,
Гар ту маҳви суратӣ, ман моти суратофаринам.
Мунтаҳон матлабам сурат намебандад, Фурӯғӣ,
То ба чашми худ ҷамоли шоҳиди маънӣ набинам.⁹¹

Чунон ки зикр шуд, Фурӯғӣ дар тасаввуф бештар ба маслаки Мансури Ҳаллоҷ тавачҷӯҳу рағбат доштааст. Мансури Ҳаллоҷ яке аз сӯфӣҳои маъруфи асрҳои IX—X буда, равияву мактаби ҳосе дар тасаввуф ба вуҷуд овардааст. Дар таълимоти тасаввуфии ӯ инсон мақоми баланде дошта пас аз тайи марҳалаҳои ишқ ба дараҷаи худой мерасад. Худи Мансури Ҳаллоҷ низ дар охири умр шиору хитоби «аналҳақ» (яъне «ман худо»)ро ба миён гузошт, ки ин ба эътирози зимомдорони дини расмиву хилофат дучор шуд ва ӯро ба кофирӣ айбдор намуда ба катлаш ғатво доданд. Ниҳоят дар Бағдод бо амри вазир Обидин Аббос ба дор кашида шуд.

Фурӯғӣ дар зимни ғазале шиори «аналҳақ»-и Мансури Ҳаллоҷро талқину тарғиб мекунад:

Гар орифи ҳақбинӣ, чашм аз ҳама барҳам зан,
Чун дил ба яке додӣ, оташ ба ду олам зан.
Ҳам нуктаи ваҳдатро бо шоҳиди якто гӯ,
Ҳам бонги аналҳақро бар дори муаззам зан.⁹²

⁹⁰ Ҳамон ҷо, сах. 96.

⁹¹ Ҳамон ҷо, сах. 153.

⁹² Ҳамон ҷо, сах. 172.

Дар ғазали дигаре Фурӯғӣ худро ошкоро муриди
Мансури Ҳаллоҷ мешуморад:

Муриди ҷазбан беихтиёри Мансурам,
Ки сирри ишқ туро дар миёни майдоп гуфт.⁹³

Ба ин мифвол дар ғазалиёти Фурӯғӣ ифодаи мат-
лабу маъниҳои гуногуни тасаввуфӣ ба назар мерасад.
Вале аз рӯи онҳо ҳанӯз ба шоири комилаи мутасаввиф
будани Фурӯғӣ ҳукм баровардан мумкин нест. Муто-
лиаи ашъори шоир гувоҳи медиҳад, ки ӯ бештар ба
хушгузаронии умр майл дошта, гироиши вай ба тасав-
вуф муваққатӣ буда, дар солҳои охири умраш итти-
фок афтодааст. Беҳуда нест, ки ӯ худро ба гурӯҳи зо-
хидону сӯфиён дохил намекунад:

Зоҳид ба ёди қавсару сӯфӣ ба фикри май,
Мову тасаввури лаби мастифизи ту.⁹⁴

⁹³ Ҳамон ҷо, сах. 53.

⁹⁴ Ҳамон ҷо, сах. 179.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ САБК ВА УСЛУБИ ЭҶОДИИ ФУРУҒИИ БАСТОМӢ

Пеш аз он ки доир ба сабку услуби ғазалиёти Фуруғӣ таваккуф намоем, лозим аст, пайравии ӯро ба шоирони гузашта аз назар гузаронем. Зеро чунон ки маълум аст, пайравӣ ба сабки шоирони асрҳои пешин яке аз хусусиятҳои асосии сабки шоирони ин давра ва ҷараёни маъмули «бозгашти адабӣ» ба шумор мерафт. Фуруғӣ низ аз давомдиҳандагони ҷараёни «бозгашти адабӣ» буда, дар такомулу таҳаввули он саҳми калон гузоштааст.

Фуруғӣ ҳам монанди дигар шоирони ҷараёни мазкур бештар ба суҳанварони маъруфи асрҳои X—XIV пайравӣ кардааст. Таҳқиқи ин масъала дар эҷодиёти Фуруғӣ хеле душвор аст, зеро агар шоирони асрҳои пешин дар назару ҷавобияҳои худ ба шоирони пайравӣ кардашон ишора намојанд ва ё байте ё мисраеро иқтибос оранд, дар ғазалиёти Фуруғӣ ба истиснои ду-се маврид ин ҳолат асосан ба назар намерасад. Бинобар ин ҳоло яқинан масалеро, ки бо ин ё он воқеа таваҷҷӯҳ ва пайравии шоирро ба пешгузаштагону ҳамзамононаш нишон медиҳад, зикр намоёем ва алоқадри ҳол хусусиятҳои пайравии ӯро нишон медиҳем.

Байти зерини яке аз ғазалҳои Фуруғӣ ҳикматомез буда, байти маъруфи устод Рӯдакиро ба хотир меорад:

Некбахт он ки дар ин хона набигрифтӣ надод,
Тезхуш он ки дар ин парда набишниду надид.¹

¹ Ҳамон ҷо, саҳ. 95.

Байти мазкур на бо вазну қофияву радиф, ки аз
унсурҳои асосии шаклии тазмину назира мебошанд,
балки бо мазмуни ахлоқиву умумияти тарзи баёни ан-
деша ва калимаҳои ҷудогона бо байти зерини Рӯдакӣ
монандӣ дорад:

Некбахт он касе, ки доду бихӯрд,
Шӯрбахт он, ки ӯ нахӯрду надод.²

Ғазали дигари Фурӯғӣ бошад бо вазну оханг ва
мазмуни ишқиву хушгузаронии умр ба яке аз тағаззул-
ҳои шоири асри XI Фарруҳии Систонӣ ҳамоҳангӣ
дорад:

Сари роҳаш афтодам аз нотавонӣ
В-аз ин заъф кардам басте комронӣ!³

Матлаи тағаззули Фарруҳӣ чунин аст:

Хушо ошиқӣ, ҳоса вақти ҷавонӣ,
Хушо бо паричеҳрагон зиндагонӣ.⁴

Ҳамон тавре ки маълум аст, дар назира ва махсу-
сан, дар тазмин номи шоир ва байт ё мисраи шеърӣ
ӯ одатан зикр мешуд. Аз мисолҳои боло ҳам пай бур-
дан душвор нест, ки Фурӯғӣ ин анъанаро то андозае
шикастааст. Бале дар пайравихое, ки ӯ ба ашъори
муосиронаш кардааст, риояи анъанаи назиранависӣ
то дараҷае мушоҳида мегардад. Аз ҷумла дар се ға-
зали Фурӯғӣ порчаҳо ва байтҳои ҷудогонаи мамдӯҳаш
Носириддиншоҳ иқтибос ва тазмин шудааст. Дар ға-

² Осори Рӯдакӣ. — Сталинобод, 1958, сах. 56.

³ Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 202.

⁴ Фарруҳии Систонӣ. Девон ба кӯшиши Дабири Сиёқӣ. —
Техрон, ҷопи дуввум, 1349, сах. 392.

вали зер шоир 7 байти Носириддиншоҳро бо зикру ишораи номи ӯ иқтибос намудааст:

Бархез пигоро, ки зи фармудан хусрав
Мавзун ғазале чун қадӣ дилҷӯи ту дорам,
Некӯст, ки дар пеши ту хонам ғазали шоҳ,
Зеро ки ҳавои руҳи некӯи ту дорам.
Бишнавази ман ашъори малик Носиридинро,
Қаз шавқ ҳамин ҷой ба паҳлӯи ту дорам:
«Дар ҳар ду ҷаҳон орзуи рӯи ту дорам,
Дар даст зи маҳсули ҷаҳон мӯи ту дорам.
Зохид ба сӯи Қаббаву роҳиб ба сӯи дайр,
Оре, маши девона сари кӯи ту дорам.
Ғарб бо ту ба фирдавси барин ҷой диҳандам,
Дар маҷмаи фирдавс назар сӯи ту дорам.
Андеша надорад дилам аз оташи дӯзах
То роҳ дар оташкадаи кӯи ту дорам.
Ё раб, ҳамаи ҳесӯи ту ошуфта мабодо,
Қ-ошуфта диле дар ҳамаи ҳесӯи ту дорам.
Пайваста бувад манзили ман гӯшаи меҳроб
В-ин маъзалат аз гӯшаи аброи ту дорам.
Дар назди ман арбоби қаромат ҳама монанд,
В-ин муъҷиза аз наргиси ҷодуи ту дорам».
Шоҳо, ғазали шоҳ маро қарда ғазалхон,
Ин ғайз ман аз нутқи суҳангӯи ту дорам.⁵

Чунон ки мебинем, шоир тақрибан ғазали Носириддиншоҳро пурра иқтибос қардааст. Вале инро ба маънии томаш тазмин шуморидан мумкин нест, ҳарчанд иқтибос дорад. Зеро ҳуди ғазали Фуруғӣ пеш аз ҳама бематлаъ аст. Сониян шартӣ дигари ғазал зикри таҳаллуси шоир ҳам дар он риоя намудааст. Дар тазмину назира ва умуман ашъори ҷавобия ҳамоҳангии мазмуну матлаб, мусобиқа дар овардани образи маъниҳои тоза ва амсоли инҳо хеле зарур аст. Дар ғазал бошад, ин ҳолат ба назар намерасад ва мақсади шоир таъҳо нақли ғазали шоҳ аст, ки ба ӯ хеле хуш омада-

5 Фуруғӣ. Девони комил, саҳ. 158—159.

аст. Байтҳои иловакардаи шоир фақат барои шиносоии ғазал зикр шудаанд. Бинобар ин ғазали боло ҳарчанд дар назари аввал ба назираву тазмин шабеҳ аст, вале дар асл оғро ба ин гуруҳи ҷавобия дохил кардан мумкин нест.

Дар ғазали дигари Ҷуруғӣ ҳарчанд пас аз зикри 5 байти Носириддиншоҳ, боз 14 байти шоир мавҷуд аст, ки мисли ғазали шоҳ ба ситоиши Алӣ баҳшида шудааст, вале ин ғазал низ матлаъ надорад:

То ин шоҳ ин панҷ байт алҳақ шунидам,
Таъби ман мустағнӣ аз дурри самин шуд...⁶

Ғазали дигари Ҷуруғӣ, ки дар он се байт ғазали Носириддиншоҳ нақл шудааст, бештар ба ғазали ҷавобия монанд аст, вале дар он байти матлаъ на дар ҷаъби-дон ғазал, балки пас аз байтҳои шоҳ омадааст:

Зеби ғазал кардам ин се байти маликро
То ғазалам садри ҳар муросила бошад.
«Даҳдила аз баҳри чист ошиқӣ маъшӯқ,
Ошиқӣ маъшӯқ беҳ, ки якдила бошад.
Бо гила хуш нест рӯи хуби ту дидан.
Дидани рӯят хуш аст бегила бошад.
Тоқату сабрам намондаст дигар ҳеҷ
Дар шаби ҳаҷрам чӣ қадр ҳавсала бошад».
Дӯст нашоёд зи дӯст дар гила бошад,
Мард набояд, ки тағҳавсала бошад.
Дӯш ба ҳечаш харид хочаву тарсам
Боз пушаймон аз ин муомила бошад.
Роҳрави инқ бояд аз паи мақсуд
Дар қадаман сад Ҳазор обила бошад...
Бо ғазали шоҳи нуктасанҷ Ҷуруғӣ,
Ман чӣ сароям, ки қобили сила бошад!⁷

⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 77.

⁷ Ҳамон ҷо, саҳ. 89.

Чунон ки ҳамаи зикри шарҳи ҳоли Фурӯғи ҳам кайд гардид, у бо Қоон муносибати наздики дӯстона доштааст. Бешубҳа дар байни онҳо муносибати зичи эҷодӣ ҳам вуҷуд дошт, ки мутаассифона, ҳауз таҳқиқ нашудааст. Ҳоло танҳо бо зикри матлас, ки ба шеъри ҳар ду шоир муштарак аст, иктифо менамоем:

Соқӣ бидех ратли ғарои з-он май, ки деҳқон парварад,
Андӯх барад, ғам бишарад, шодӣ диҳад, ҷон парварад.⁸

Вале аз мутолиаи ғазалиёти Фурӯғи пай бурдан душвор нест, ки пайравии ӯ беш аз ҳама ба ду устои бузурги ғазал дар адабиёт Саъдӣ ва Ҳофиз будааст. Мураттибону муҳаққиқони ашъори шоир ҳам ба ин масъала ишора кардаанд. Аз ҷумла Ҳусейни Наҳаъӣ дар муқаддимаи девони шоир доир ба услуби пирориши Фурӯғи таваккуф намуда, дар ин бобат менависад:

«Фурӯғи монанди бисёре аз шоирони ҳамзамони худаш... дар шеваи ғазалсарой беш аз ҳар кас ба Ҳофиз ва Саъдӣ тавачҷӯх дошта ва равиши он ду устод ба вежа Саъдиरो пайравӣ намуда ва аз партави файзи ӯ ғазалҳои дилнишине падида овардааст».⁹

Ҳамон навъе, ки қаблан ҳангоми таҳлили образи ринд дар ашъори Фурӯғи зикр кардем, умумияти ғазалиёти ӯ бо ғазалиёти Ҳофиз пеш аз ҳама аз образи асосии ашъори онҳо — ринд сар мезанад. Ринди Фурӯғи низ монанди ринди Ҳофиз доуболиву бебокиро пеша карда ба хушгузарони вақт майл дорад ва ба шайхону зоҳидони риёкор зид аст. Дар ғазалиёти ҳар ду шоир ринд ҳамчун образи мусбати дорои хислатҳои амида зухур мекунад. Бехуда нест, ки Фурӯғи пайравӣ қарданро ба риндон талқин месозад:

⁸ Ҳамон ҷо, саҳ. 93. Қоонӣ. Девон, бо тасҳеҳи Муҳаммад Ҷаъфари Маҳҷуб. — Техрон, 1336, саҳ. 148.

⁹ Фурӯғи. Девони комил. саҳ. 2.

Бандаи у шав, ки ба як илтифот,
Хочагии ҳар ду ҷаҳонат диҳанд.
Пайравии пири ҳаробот кун,
То шарафи баҳти ҷавонат диҳанд.
Домани риндони сабуксайр гир,
То ҳама дам ратли гаронат диҳанд...¹⁰

Ринди Фуруғӣ ҳамчун ошиқи лоқайду бепарво, со-
диқу вафодор ба ринди Ҳофиз хеле шабеҳ аст. Вале
ҳамчун фарди иҷтимоӣ онҳо аз ҳам фарқ доранд. Рин-
ди Ҳофиз дар баробари ошиқи содиқу вафодор будан
фарди исьёнгарест, ки ба носозгориҳои замона исьён
мекунад, на танҳо аз ҷафои дилбар шиква месозад,
балки ба замонаву зиммодорони давр эътироз мена-
мояд.

Фуруғӣ монанди як қатор пайравони дигари Ҳофиз
ин ситораи тобноки осмони назми олам, танҳо ҷиҳат-
ҳои алоҳидаи эҷодиёти ӯро пайравӣ намуда идома до-
дааст. Ринди Фуруғӣ пеш аз ҳама ва асосан ошиқ аст,
ҳам ошиқи инсон, ҳам ошиқи зиндагиву хушиҳои он, мо-
нанди ринди Ҳофиз фарди ғаъоли иҷтимоӣ нест. Дар
ғазалиёти Ҳофиз концепсияи муайяни иҷтимоӣ ифода
шуда, ринди ӯ дорои ҷаҳонбиниву ҷаҳонфаҳмии му-
айян аст.

Ин тафовутро дар мисоли як байт ҳам нишон додан
мумкин аст. Фуруғӣ дар зимни ғазале навиштааст:

Рузи торикӣ шаби тираву иқболи сиёҳ,
Ҳама з-он ҳолу хату турраи мушкин дорам.¹¹

Ин байт беихтиёр байти машҳури Ҳофизро ба хо-
тир меорад:

¹⁰ Ҳамон ҷо, сах. 99.

¹¹ Ҳамон ҷо, сах. 137.

Шаби торикӯ бими мавҷу гирдобе чуни хонл,
Кучо донанд холи мо сабуксори сохилҳо.¹²

Дар мисраи аввали ҳар ду байт се ҳолати душвору саҳти зиндагӣ тасвир мешавад, ки ба ринд ё худ қаҳрамони лирикӣ пеш омадааст. Дар байти дуум Фурӯғӣ зуд ҷавоби он мушкilotро баён мекунад ва маълум мешавад, ки маншаи онҳо хусни маъшук будааст. Вале дар байти Ҳофиз ҷавоби саҳеҳу ошкоро дида намешавад. Яъне он мушкilotи душвориҳо на аз ишк, балки аз замона, аз рӯзгори ноороми давр сарчашма мегирад, ки шоир ба онҳо ошкоро ишора накардааст, вале пай бурдан мумкин аст. Аз хамин як байт ҳам тафовути фардияти эҷодии Фурӯғӣ ва Ҳофизро пай бурдан душвор нест.

Барои тақвияти фикри боло байти дигареро ҳам мисол овардан мумкин аст. Фурӯғӣ дар зимни ғазале менависад:

Ҳар одамай дарояд дар олами худой,
Одам зи нав тавон сохт, олам бино тавон кард.¹³

Байти мазкур аз лиҳози мазмун то андозае байти машхури Ҳофизро ба ёд меорад:

Одамай дар олами ҳокӣ намеояд ба даст,
Оламе дигар бибояд сохт в-аз нав одаме.¹⁴

Дар байти боло Фурӯғӣ низ дар пайравии Ҳофиз тағйири оламу одамро дархост менамояд. Вале агар дар даъвати Ҳофиз оҳанги эътирози иҷтимоӣ ба гӯш расад, даъвати Фурӯғӣ ошкоро ҳадафи диниву ирфиро

12 Ҳофиз Шерозӣ. Девои. — Техрон, ҷопи дахӯм, 1357, саҳ. 18.
13 Фурӯғӣ. Девои комил, саҳ. 90.
14 Ҳофиз. Девои, ҷопи мазкур, саҳ. 330.

ни дорад ва монанди андешаи Ҳофиз арзиши иҷтимоӣ надорад.

Таъсири эҷодии Ҳофиз ба Фуруғӣ бо роҳи василаҳои гуногун зӯҳур мекунад, ки чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ғазалиёти Фуруғӣ таъминӣ назираи ошкорову бевосита ба Ҳофиз дида наменавад. Фуруғӣ мисрае ё байтеро аз ғазали Ҳофиз таъмин намекунад, иқтибос намеорад, вале дар аксари ғазалҳои у образҳои ҳофизона, маъниву мазмунҳои байтҳои ҷудогонаи ашъори Ҳофизро мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар байти зерини Фуруғӣ:

Ғар мукаррар сухани талх бигуяд маъшук,
Ошиқ он аст, ки ин ҷукта мусаллам дорад¹⁵

таъбиру ифода ва маънии байти зайли Ҳофиз ба назар мерасанд:

Гул бихандид, ки аз рост паранҷем, вале
Ҳеҷ ошиқ сухани сахт¹⁶ ба маъшук нагуфт.¹⁷

Ё худ байти зери Фуруғӣ:

То ҷавон ғардад Фуруғӣ дар ҷаҳон пиронасар,
Тоза кун аҳди куҳан бо маҳчабини тозае¹⁸

байти машҳури Ҳофизро ба хотир меорад:

Ғарчи пирам ту шабе танг дар оғушам каш,
То саҳарғаҳ зи канори ту ҷавон бархезам.¹⁹

¹⁵ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 66.

¹⁶ Дар баъзе ҷолҳои девони Ҳофиз «сухани талх» зикр шудааст.

¹⁷ Ҳофиз. Девон, ҷопи мазкур, сах. 71.

¹⁸ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 321.

¹⁹ Ҳофиз. Девон, ҷопи мазкур, сах. 242.

Фуруғӣ низ дар пайравии Ҳофиз ишқро эҳсоси амиқи ногуфтани медонад. Аз назари ҳардуи онҳо ишқ он аст, ки ба забон оварданаш номумкин аст. Фуруғӣ мегуяд:

Гуфтан набувад қоидаи ишқ вағарна
Ҳам нуктатирозам ману ҳам қофиягуям.²⁰

Маънии байти мазкур ба гуфтаи Ҳофиз «Сухани ишқ на он аст, ки ояд ба забон» ҳамоҳанг мебошад. Ё худ байти зерини Фуруғӣ:

Бегона раҳмат овард бар заҳмати дили мо,
Қай он қадар татовул бар ошно тавон кард.²¹

аз лиҳози мазмун ба байти зери яке аз ғазалҳои Ҳофиз хеле монанди дорад:

Ман аз бегонагон дигар наолам,
Ки бо ман ҳар чӣ кард, он ошно кард.²²

Дар байтҳои зерини Фуруғӣ низ образи мафҳумҳои ҳофизона ва оҳангҳои ашъори ӯ ба гуш мерасанд:

Соқии анҷуман шуд шӯхи шакаркаломе,
Қ-аз дасти ӯ ба сад қон натвон гирифт қоме.²³

То ихтиёр кардам сарманзили ризоро, ,
Мамлуки хеш дидам фармондеҳи қазоро.²⁴

Дар девони Фуруғӣ ғазалҳое низ мавҷуданд, ки бо ғазалҳои Ҳофиз илова бар образи тасвир, ифодаву таъ-

²⁰ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 148.

²¹ Ҳамон ҷо, сах. 90.

²² Ҳофиз. Девон, ҷопи мазкур, сах. 104.

²³ Фуруғӣ. Девон, сах. 193.

²⁴ Ҳамон ҷо, сах. 15.

бир дар вазну оҳанг ва қофияву радиф барин ҷиҳат-
ҳои шаклӣ ҳам умумият доранд ва ин қабил ғазалҳо
то андозае назираи анъанавиро ба хотир меоранд.

Барои мисол ғазали зерини Ҷуруғиро гирем:

Гул ба ҷӯш омаду мурғон ба хуруш аз ҳама сӯй,
Рав бати бода ба ҷанг ору бути сода бичӯй...
Тоза кун аҳди кӯҳан бо саами бодафуруш,
Бодаи кӯҳна биёшому гули тоза бибӯй.
То наҷфканда сарат кузагари ҷарх ба хок,
Рахт дар пои хум андозу май афкан ба сабӯй.
Дари майхона бирав, бодаи дерина бинуш,
Лаби дарёе бинишин, домани сачҷода бишуш...²⁵

Ғазали мазкур бо яке аз ғазалҳои Ҳофиз ҳамвазну
ҳамқофия буда, дар мавзӯи онҳониз умумияте ба на-
зар мерасад, ки он хушгузаронии умр аст. Инак чанд
байти ғазали Ҳофиз:

Соқие, сояи абр асту баҳору лаби ҷӯй,
Ман пағуям ҷӣ кун, ар аҳли дилӣ, худ ту бигӯй.
Сифлатабъ аст ҷаҳон бар карамаш такья макун,
Эй ҷаҳондида саботи қадам аз сифла маҷӯй.
Ду насиҳат қунамат бишнаву сад ганҷ бибар,
Аз дари айш дарову ба раҳи айб мапӯй.
Шукри онро, ки дигар боз расидӣ ба баҳор
Беҳи некӣ бинишону раҳи таҳқиқ бичӯй...
Гӯш бикшӯй, ки булбул ба ғиғон меғуяд,
Ҳоҷа тақсир мафармо, гули тавфиқ бибӯй...²⁶

Вале бо ин ҳама умумият ғазалҳои зикршударо ғазалҳои ҷавобӣ ё татаббуъ шуморидан мумкин нест. Ғазали Ҳофиз оҳанги баланди фалсафиву иҷтимоӣ дошта, ғанимат доиристани ҳар лаҳзаи айёми хуши баҳор ва умед набастан ба гардиши ҷаҳони сифлатабъро

²⁵ Ҳамон ҷо, сах. 199.

²⁶ Ҳофиз, Девои, ҷопи мазкур, сах. 341—342.

талқин менамояд. Дар ғазали Фуруғӣ бошад танҳо хушиҳои фасли баҳор баён шуда, боданушиву хушгузаронии вақт ташвиқ мегардад.

Дар ғазали дигари Фуруғӣ бошад нишонаҳои бештари назира, аз қабилӣ умумияти вазну қофия, радиф, мавзӯ, миқдори байтҳо ба назар мерасад. Ҳатто дар байти охири ин ғазали Фуруғӣ калимаи «хоҷа» зикр шудааст, ки ба эҳтимоли қавӣ ҳамон лақаби ифтихории Ҳофиз бояд бошад:

Бар сари роҳи ту афтода саре нест, ки нест,
Хуни ушшоқи ту дар раҳгузаре нест, ки нест...
Ман на танҳо зи сари зулфи ту мачнунаму бас,
Шӯри он силсила дар ҳеҷ саре нест, ки нест.
На ҳамин лола ба дил доғи ту дорад, эй гул,
Доғи савдон рухат бар чигаре нест, ки нест..
Чуз шаби тираи моро, ки зи пай рӯзе нест,
Паи ҳар шомӣ сиёҳе саҳаре нест, ки нест..
Қобили бандагии хоҷа нагардид афсӯс
Варна дар табъи Фуруғӣ хунаре нест, ки нест.²⁷

Ҳарчанд ғазали мазкур аз ҳар лиҳоз бо ғазали зерини Ҳофиз умумияту ҳамохангӣ дорад, вале дар он ягон мисраъ, ё байти ин ғазал иқтибос нашудааст:

Равшан аз партави рӯят пазаре нест, ки нест,
Мишнати хоки дарат бар басаре нест, ки нест.
Нозири рӯи ту соҳибназаронамд, оре,
Сирри гесӯи ту дар ҳеҷ саре нест, ки нест..
Маслиҳат нест, ки аз парда бурун афтад роз,
В-арна дар маҷлиси риндон хабаре нест, ки нест..
Ғайр аз ин пукта, ки Ҳофиз зи ту нохушнуд аст,
Дар саропои вучудат хунаре нест, ки нест.²⁸

Аз мисолҳои зикршуда ҳам пай бурдан мумкин аст, ки Фуруғӣ ашъори Ҳофизро хеле амиқ аз худ ва дарк

²⁷ Фуруғӣ. Девони комил, сах. 33—34.

²⁸ Ҳофиз. Девон, ҷопи мазкур, сах. 66—67.

намуда, сармашки эҷодии худ қарор додааст. Зеро пайравии Фурӯғӣ ба Ҳофиз зоҳирӣ набуда, танҳо дар доираи назираниависии анъанавӣ аз назар гузаронида-ни он дуруст нест. Ин тарзи пайравӣ то ҳаде таҷдиди сабку услуби шоирони пешии буда, шартан мо онро пайравии куллӣ ё умумӣ меномем. Ҳамин гуна ҳолатро дар пайравии Фурӯғӣ ба устои дигари ғазалсарой — Саъдии Шерозӣ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Дар бораи пайравии Фурӯғӣ ба Саъдӣ дар муқадди-маи ғазалиёти шоир Раҳии Муаййирӣ чунин менави-сад:

«Фурӯғии Бастомӣ дар ғазалсарой шеваи устои аҷалл ва суҳанофарини бузург Саъдии Шерозӣ алай-хирраҳимаро пайравӣ намуда ва дар баъзе ашъори худ суҳанро ба ҳади камол расондааст».²⁹

Дар ҳақиқат, дар байни ғазалиёти Фурӯғӣ ва Саъ-дӣ низ умумияти зиёдеро аз лиҳози мазмуну мундари-ҷа, образу тасвир, ифодаву ибора ва амсоли инҳо му-шоҳида кардан мумкин аст. Вале пеш аз ҳама уму-мияти ғазалиёти ин ду шоир дар соддагиву равонии услуби ниғориши онҳо мебошад, ки доир ба ин хусу-сияти ғазалиёти Фурӯғӣ сонитар таваққуф хоҳем кард.

Дар ғазалиёти Фурӯғӣ баъзан маъниву образҳои ҷудогонаи ашъори Саъдиरो дучор омадан мумкин аст. Масалан, байти зерини Фурӯғиро гирем:

Шаби гузашта кучо будай, ки чашмонат
Ҳанӯз масту хароб аз шароби дӯшин аст.³⁰

Дар байти мазкур ҳамоҳангиву қаробати маъниро бо байти машҳури Саъдӣ мушоҳида кардан мумкин аст:

²⁹ Фурӯғӣ. Ғазалиёт, муқаддиमाи Раҳии Муаййирӣ, саҳ. 10.

³⁰ Фурӯғӣ. Девони комил, саҳ. 53.

Дӯш, эй писар, май хӯрдай, чашмат гувоҳӣ медиҳад,
Боре ҳарифе ҷӯ, ки у мастур дорад розро.³¹

Барои тӯл нақшидани сухан аз зикри мисолҳои дигар, ки ҳамоҳангии маъниву образ, тасвиру таъбирҳо шаҳодат медиҳанд, худдори намуда, танҳо ҳаминро қайд менамоем, ки дар баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ ва байтҳои ҷудогонаи он оҳангу образҳои Ҳофизу Саъдӣ ва хусусиятҳои услубии он ду ғазалсари бузургро дар омехтагӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин бобат байти зерини яке аз ғазалҳои Фурӯғӣ далели равшан шуда метавонад:

То домани қиёмат аз савр нола хезад,
Гардад чаман чамоне он қомати расоро.³²

Мисраи аввали байти мазкур оҳангу маънӣ ва образи байти аввали яке аз ғазалҳои Саъдиро

Бигзор то бигирям чун абр дар баҳорон, ,
Қаз санг гиря хезад рӯзи видои ёрон.³³

ба хотир меорад. Мисраи дуюми он бошад ба яке аз ғазалҳои Ҳофиз ҳамоҳанг аст:

Дил меравад зи дастам соҳибдилон, худоро,
Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро!³⁴

Ҳамин тавр мисолҳои зикршуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки Фурӯғӣ ғазалиёти Ҳофиз ва Саъдиро хеле хуб

31 Саъдии Шерозӣ. Куллиёт, аз рӯи нусхаи тасҳеҳкардаи Муҳаммад Али Фурӯғӣ, бидуни зикри соли нашр. — Техрон, сах. 522.

32 Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 3.

33 Саъдӣ. Куллиёт, ҷопи мазкур, сах. 644.

34 Ҳофиз Шерозӣ. Девон, ҷопи мазкур, сах. 21.

ва харчониба азхуд намудааст ва дар зери таъсири
услуги эҷодии онҳо қарор гирифтааст. Фуруғӣ танҳо бо
таклиду навиштани ҷавобия қапоат накарда бо амиқ
дарк кардану эҷодкорона омӯхтани услубу ҷаҳони
шоиронаи Саъдиву Ҳофиз, бо омезиши услубҳои эҷо-
дии онҳо, услубу сабки нигориши худро ба вучуд
овардааст, ки харчанд комилаи наву тоза нест, вале
бо соддагиву равоии худ аз бисёр шоирони муосиру
пешгузаштааш, махсусан, аз намояндагони сабки ҳин-
дӣ фарқ мекунад.

Яке аз хусусиятҳои асосии услуби ғазалиёти Фу-
руғӣ бешубҳа соддагиву латофати он аст. Ин соддагӣ
чунон ки дидем, ҳам дар мавзӯ, мазмун ва мӯҳтавиё-
ти ғазалиёти шоир ва ҳамчунин дар сабки эҷодии ӯ
нишонаи асосӣ ва назаррас мебошад. Аксари муратти-
бону муҳаққиқони ашъори шоир ҳам ба ин хусусияти
ғазалиёти ӯ ишора кардаанд. Аз ҷумла Ҳусейни На-
хаъӣ дар мукаллимани девони шоир услуби ӯро ба ин
тариқа тавсиф мекунад: «Гуфтораш дар ниҳояти сод-
дагиву равоист ва бо вучуди соддагӣ аз дастурҳои
фасоҳату балоғат ва поре санъатҳои шеърӣ ба дур
нест».³⁵

Бар хилофи ин Нусрати Таҷрубакор услуби ашъо-
ри Фуруғиро «мутакаллифу маснӯъ» мешуморад, ки
ба он розӣ шудан мумкин нест: «Чанд ғазали маъдуде
аз Фуруғӣ дархӯри таваҷҷӯҳ аст ва бӯе аз ирфон до-
рад. Аммо ҳолеву шӯре барнамеангезад ва мутакал-
лифу маснӯъ менамояд. Бо ин ҳама аз осори хуби ин
аср бояд шумурда шавад».³⁶

Дар ин баҳон зиддиятноки Нусрати Таҷрубакор

³⁵ Фуруғӣ. Девони комил, мукаллимани Нахаъӣ, сах. 2.

³⁶ Нусрати Таҷрубакор. Сабаи шеър дар асри Қочория,
сах. 95.

назари субъективии ӯ ифода шуда, маълум мегардад,
ки ӯ ба ашъори ирфонӣ таваҷҷӯҳ доштааст.

Ғазалиёти Фуруғӣ бар хилофи гуфтаи Нусрати
Таҷрубақор дар ниҳоятӣ соддагиву равоӣ суруда шу-
да, баъзе аз онҳо таронаҳои халқиро ба хотир меоранд:

Ба умед, ки вафо хоҳам дид,
Аз ту то чанд чафо хоҳам дид?
То кай аз лаъли шароболудат
Ғайрро комраво хоҳам дид?
Гар тавон васли туро дид ба хоб,
Инчунин хоб кучо хоҳам дид?...³⁷

Ё худ ғазали дигари шоирро гирем:

Маро бо чашми ғирён офариданд,
Туро бо лаъли хандон офариданд.
Ҷаҳонро тирарӯ эҷод карданд,
Туро хуршеди тобон офариданд...
Нарешон зулфи ту то чамъ гардид,
Дили чамъе нарешон офариданд...
Фуруғиро шабе парвона карданд,
Ки он шамъи шабистон офариданд.³⁸

Чунон ки аз мисолҳо пайдост, шоир саъй намуда-
аст, ки матлабро ҳар чӣ соддатар ифода кунад ва аз
такаллуф ҳамеша дурӣ ҷустааст.

Соддагӣ дар ғазалиёти Фуруғӣ аз маъниву матлаб-
сар карда то калимаву оҳанги шеърро фаро гирифта-
аст. Яке аз омилҳои соддагӣ дар ғазалиёти Фуруғӣ
муҳимми фасоҳату балоғати шеър буда, мутобиқату
мувофиқати ҳамаи унсурҳои шеърро бо ҳам дар бар
мегирад.

37 Фуруғӣ. Девони комил, сах. 91.

38 Ҳамон ҷо, сах. 92.

Барои мисол байтҳои зерини яке аз ғазалҳои Фурӯ-
ғиро аз назар гузаронем:

Ту шаккарлаб, ки бо Хусрав бисе ширин сухан дорӣ,
Кучо огоҳӣ аз шӯридаҳои Кӯҳкан дорӣ...
Ман он шаҳрам, ки селоби муҳаббат сохтам вайрон,
Ту он ганҷӣ, ки дар вайронаи дилҳо ватан дорӣ.³⁹

Дар байтҳои боло ҳамаи калимаҳо бо ҳам робитаи
қавӣ доранд. Масалан, шаккару ширин, Хусраву Кӯҳ-
кан (Фарҳод), шаҳру ватан, селобу вайрон, ганҷу вай-
рона, дилу муҳаббат...

Баъзе ғазалҳои Фурӯғӣ саршори юмори нозук ҳам
мебошанд. Ин ҳолат, махсусан, дар ғазалҳое, ки анде-
шаҳои ҳаётдӯстии шоир ифода ёфтаанд ва риёкории
шайхону зоҳидонро нишон медиҳанд, ба назар мерасад:

Наузубиллах, аз ин зоҳидони ҷомасафед,
Таборакуллах, аз ин шоҳидони ҷашмсиёҳ.
Яке зи банди сари зулфи ӯ асири каманд.
Яке зи кунчи занаҳдони ӯ фитода ба чоҳ.
Яке хароби лаби лаъли ӯ, нахӯрда шароб,
Яке қатили дами теғи ӯ, накарда гуноҳ...⁴⁰

Аксари ғазалҳои Фурӯғӣ аз лиҳози вазну баҳрҳо
низ соддаву раван буда дар вазнҳои сабуку кӯтоҳ
эҷод шудаанд ва бо матлабу маъниҳои соддаи ошиқо-
на ҳамоҳанганд:

Ғами рӯи ту ба олам надиҳам,
Айш настомаму ин ғам надиҳам.
Гар ба ҷои дарди паёпай дихиям,
Ба мудовои дамодам надиҳам...⁴¹

³⁹ Ҳамон ҷо, сах. 197.

⁴⁰ Ҳамон ҷо, сах. 180.

⁴¹ Ҳамон ҷо, сах. 145.

Ба ин минвол соддагии фикру андеша, алфозу иборот, услубу тарзи нигориш ва баёну ифода хусусияти асосии ғазалиёти Фуруғӣ мебошад.

Як василаи дигаре, ки дар ғазалиёти Фуруғӣ содагиро фароҳам меорад, ин бештар истифода бурдани образҳои модди ва моддиву махсусгардонии мафҳумҳои ғайримоддиву таҷридаи мебошад. Ин ҳолат дар ашъори шоир бар хилофи сабки ҳиндӣ, ки дар он бештар образҳои таҷридиву умумӣ ҷой доштанд, воқеъ шудааст. Дар байтҳои зер модди гардонидани мафҳумҳои умумӣ барои равшании тасвир мадад расондааст:

Чашми уммед зи хоки дари майхона мапуш,
Ки намоёд ба назар хоки даре бехтар аз ин.
Меваи айш басте чидам аз он нахли мурод,
Кай диҳад боғи муҳаббат самаре бехтар аз ин.⁴²

Баъзан мафҳумҳои таҷридиву моддӣ ба ҳам муқоиса ва монанду ҳамоҳанг мешаванд:

З-он умри ману зулфи ту кутоҳу баланд аст,
Зеро ки ба ҳар варта нишебасту фароз аст.⁴³

Зимнан бояд гуфт, ки ҳарчанд Фуруғӣ ба мураккабиву печдарпечии сабки ҳиндӣ содагиро муқобил гузоштааст, бо вучуди ин дар услуби эҷодии ӯ баъзе нишонаҳои сабки ҳиндиро мушоҳида кардан мумкин аст. Инро, албатта, чун зиддияти услуби шоир ба қалам додан мумкин нест. Зеро бозгашти адаби ҳам мисли ҳар як ҳодисаи адабии нав ҳодисаи пешгузаштаи худро қимматан инкор намекунад ва ҳақ ноҳақ баъзе унсурҳои он, махсусан, унсурҳои содаи он идома хоҳанд ёфт. Барои мисол байти зеринро гирем, ки тар-

⁴² Ҳамон ҷо, сах. 172.

⁴³ Ҳамон ҷо, сах. 39.

зи ташбеҳсозӣ дар он ба сабки ҳиндӣ хеле шабоҳат дорад:

Чилвагар хусни ту аз ишки ман омад, оре,
Субҳ маълум намегашт агар шом набуд.⁴⁴

Ин ҳолат дар байти зер ҳам ба назар мерасад:

Гар ишқам ошкор шуд, инкори ман нақун,
Қ-оташ ба пуиба кас натавонад ниҳон кард.⁴⁵

Дар байтҳои боло аз лиҳози шакл монандиро бо сабки ҳиндӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Яъне дар мисраи аввал фикре ё матлабе баён шуда дар мисраи дуюм тамсиле ё мақолу рамзе зикр мегардад. Вале ин монандӣ зоҳирӣ буда, дар байтҳои Фуруғӣ матлаб ниҳоят содда ва тарзи баён ҳолӣ аз тақаллуфоту мушкилписандист.

Ин ҳолат, махсусан, дар байти зерин равшан ба назар мерасад. Фуруғӣ барои таъкиду тақвияти матлаб дар мисраи дуюм мақоле меорад:

Дар водии муҳаббат ҳоли дилам чӣ пурсӣ,
Курде фитода дидам дунболи қорвоне.⁴⁶

Ин ҷо ҳам ҳарчанд байт аз лиҳози сохту шакли зоҳирӣ ба сабки ҳиндӣ шабеҳ аст, вале аз лиҳози мазмуну мундариҷа ва образи ифода хеле содда буда, аз мушиқофиҳои сабки ҳиндӣ ҳолист. Байти мазкур то андозае ба нақиза (пародия) ба сабки ҳиндӣ монандӣ дорад. Зеро шоир зоҳиран гӯё ба сабки ҳиндӣ тақлид мекунад, вале матлабу ифодаи баръакси сабки ҳиндӣ, ки одатан аз маъниву мафҳумҳои таҷридиву фалсафӣ

⁴⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 105.

⁴⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 84.

⁴⁶ Ҳамон ҷо, саҳ. 187.

ва мавҳум иборат буд, матлаби ниҳоят заминӣ ва ҳатто пастеро (бар хилофи матлаби олии сабки хиндӣ) ифода кардааст.

Агар ба системаи образҳои назми халқҳои форси-забон диққат дода шавад, устувории анъанаро дар он мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳар шоир аз образҳои фаровони сайқалёфта ба таври ба худ хос истифода мебарад. Барои мисол порчаи зерини яке аз ғазалҳои Фуруғиро гирем, ки саросар аз образҳои маъмулӣ иборат аст:

Аз фитнаи ҳар давре, аз қомати фаттонат,
Ошуби қиёматро дидем ба давронат.
Як қавм чигархунанд аз лаъли майолудат,
Як чамъ парешонанд аз зулфи парешонат.⁴⁷

Шоир аз образҳои маъмулӣ ба таври шевою шинам истифода бурда маъниву матлабҳои дилхоҳро ифода кардааст.

Ҳарчанд дар тасвири ишқ образҳои Фуруғӣ асосан такрорианд, вале онҳо шахшудаву берух нестанд ва дар ғазалҳои соддаву хушоҳанги шоир чун образҳои дилнишин арзи вучуд мекунанд. Аз як тараф самимияту эҳсосоти шоир ва аз тарафи дигар соддагиву латофат ба ин боис ғаштааст. Як хусусияти дигари чунин тасвирҳои шоир он аст, ки онҳо ба ҳаракату ҷунбиш сириштаанд. Яъне дар тасвирҳои шоир динамикаву ҳаракат эҳсос мешавад. Ҳарчанд ғазали зерини шоир асосан тасвири ҳолати зебоии маъшукро дар бар мегирад, бо вучуди ин образҳои шоир ҷунбишу ҳаракатро ифода мекунанд:

Сарви чаманро ба ноз суи чаман бурдаӣ,
Қомати шамшодро дар шикан овардаӣ.

⁴⁷ Ҳамон ҷо, сах. 182.

Наргиси махмурро чом ба каф додай.
Гунчаи хомушро дар сухан овардай.⁴⁸

Ба микдори кам бошад ҳам образҳои тозаӣ ҳаёӣ дар зимни ғазалиёти Фурӯғӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла дар байти зер зулфи маъшук ба ақраб, ки маъмулист ва миршаб, булъачаб ва ҷаррор, ки тозаанд, монанд, шудааст:

Эй сари зулфи қамарлуш аҷаб таррорӣ,
Ақрабӣ, миршабӣ, булъачабӣ, ҷаррорӣ.⁴⁹

Хусейни Наҳаъӣ ҳам ба навпардозҳои Фурӯғӣ ишора намуда менависад: «Гох-гоҳ таркибҳо ва истилоҳоти нисбатан тозае монанди «гул ба сар афшон», «сарви сумансоқ», «чашми сияҳмаст», «Юсуфи исодам», «дили ҳасратнасиб», «чехра ба хун мупаққашон», «гирьяи рангин», «бар сари ҳар мижа чандин гули рангин доштан» дар девои у (Фурӯғӣ — М. М.) ба чашм меҳӯрад».⁵⁰

Ҷунон ки маълум аст, дар эҷоди образи тасвир дар шеър мақоми ташбеҳ калон аст. Ташбеҳоти Фурӯғӣ низ бо соддагиву латофат фарқ мекунад. Дар байти зер ташбеҳ ҳарчанд мураккаб аст, вале идроки он душворне надорад:

Дӣ ба рахаш фикандаам тифли сиришки дидаро,
Дар кафи доя додаам кӯдаки наврасидаро.⁵¹

Аксари ташбеҳи истиораҳои Фурӯғӣ моддиву ҳисшаванда буда ҳатто дар мавридҳои таҷридӣ будани

⁴⁸ Ҳамон ҷо, сах. 182.

⁴⁹ Ҳамон ҷо, сах. 194.

⁵⁰ Ҳамон ҷо, сах. 4.

⁵¹ Ҳамон ҷо, сах. 9.

образҳо як қувви он моддӣ мегардад. Дар байги зер
андӯх ба меҳмон монанд мешавад:

Андӯхи ту шуд ворида кошонаам нишаб,
Меҳмони азиз омада дар хонаам нишаб.⁵²

Ҳарчанд Фурӯғӣ дар ташбеҳсозӣ асосан анъанавӣ
шоириро пешинро идома додааст, бо вучуди ин баъ-
зан дар ташбеҳоти ӯ тозагиву навпардозихоро ҳам му-
шоҳида кардан мумкин аст. Одатаи харгоҳ суҳан аз
тасбеҳ равад, Ҳофиз, барин шоириро озодфикр ба он
зунворро муқобил мегузоштанд. Фурӯғӣ бошад дона-
ҳои ангурро бо донаҳои тасбеҳ монанд мекунад, ки ин
ҷо ҳам андешаи ҳаётдӯстонаи шоир хувайдо мегар-
дад:

Донаи тасбеҳ моро ҳолате харгиз надод
Баъд аз ин дар ҷои хум ангур бояд дона кард.⁵³

Барои равшантар шудани матлаб образи чашмро
дар таълиқи Фурӯғӣ аз назар гузаронем. Фурӯғӣ мо-
нади шоириро асрҳои пешини чашмро ба оху, ғизол,
наргис, бодом ва амсоли инҳо монанд кардааст:

Наргиси масти ту роҳи дили хушбӯрон зад,
Хуфтаро бин, ки ҷи сои бар сафи бедорон зад.⁵⁴

Пас чаро мерамад аз ҳалқаи соҳибназарон,
Ҳар на он чашми сийҳ шеваи оху дорад.⁵⁵

Дар ин образҳои анъанавии чашм пеш аз ҳама ҷи-
ҳатҳои зоҳирии он тасвир шудааст. Дар як қатор та-

52 Ҳамон ҷо, сах. 20.

53 Ҳамон ҷо, сах. 101.

54 Ҳамон ҷо, сах. 81.

55 Ҳамон ҷо, сах. 88.

залҳои шоир ҷиҳатҳои функционалии ҷашм низ зоҳир
гаштааст, ки иддае аз он тасвирҳо нава ба назар мера-
санд. Дар байтҳои зер образи ҷашм дар ҳаракату
амалиёт нишон дода шудааст:

Соқии ҷашми туаш бода ба лаймона накард,
Ҳар ки бишкост дар ин майкада наймоне чанд,
Қасе аз кофари ҷашми ту напурсид, охир,
Қ-аз ҷӣ ру рехтай хуни мусулмоне чанд?56

Дар байти зер бошад ҷашмро ба турки камонкаш
ва нигоҳро ба тир монанд карда ба ҷиҳати функцио-
налии ташбеҳшавандаву ташбеҳқунанда таваҷҷӯҳ зоҳир
намудааст:

Турки камонкашида ду ҷашми сиёҳи туст,
Тире, ки бар нишона нишинад, нигоҳи туст.57

Ҷои дигар бошад шоир ҷашмро ба беморӣ монанд
мекунад, ки нава ба назар мерасад:

Эмин аз тире нигоҳи ту дили зоре нест,
Мардумозортар аз ҷашми ту беморӣ нест.58

Фурӯғӣ дар офаридани образи тасвирҳо аз санъат-
ҳои дигари бадеӣ монанди тазоду муқобала, таҷнису
тарсеъ, такрору талмех васеъ истифода бурдааст. Ма-
салан, ғазали зерин саросар ба тазоду такрор асос ёф-
тааст:

Туву он қомате, ки мавзун аст,
Мағу ин толеъе, ки ворун аст.

56 Ҳамон ҷо, саҳ. 83.

57 Ҳамон ҷо, саҳ. 42.

58 Ҳамон ҷо, саҳ. 45. Ҷои дигар ҷашм ба ситамгар монанд
мешавад: ҳамон ҷо саҳ. 198.

Тазодро дар деҳили ҳар мисраъ низ мушоҳида кардан мумкин аст:

Дарди Ширин давои Фарҳод аст,
Ғами Лайли нишоти Мачнун аст.⁵⁹

Тазод дар ғазалиёти Фуруғӣ баъзан на барои муқобилгузори, балки барои равшан тасвир намудани ҳаёлии ҳолати маънавия ва ҳусни инсон омадааст:

Бо ҳаёли рӯи мӯйи ғарби нури зулматам,
Ку назабозе, ки сайри субҳи шомӣ ман кунад?⁶⁰

Суҳанбозиҳои Фуруғӣ низ хеле содда буда, аз муқобилбаёнӣ мураккабӣ ҳолианд. Дар байти зер таҷрибаи «дилором» хеле соддаву бамавҷе сурати гирифтааст:

Шаб, ки дар ҳалқаи мо зулфи дилором набуд,
То ба наздики шаҳар ҳеҷ дил ором набуд.⁶¹

Фуруғӣ, махсусан, аз санъати такрор хеле моҳирона истифода бурдааст. Дар саросари ин ғазал дар охири ҳар мисраъ такрори калимаҳо боиси таъсирбахш шудани матлаб гаштааст. Зеро ширин маҳз ҳамон калимаҳоеро такрор мекунад, ки бори асосии маънои мисраъ ба души онҳост:

Ҳар чӣ кардам ба раҳи ишк вафо буд, вафо
В-он чӣ дидам ба муқобил чафо буд, чафо.
Шарбати ман зи кафи ёр алам буд, алам,
Қисмати ман зи дари дӯст бало буд, бало...⁶²

59 Ҳамон ҷо, сах. 31.

60 Ҳамон ҷо, сах. 80.

61 Ҳамон ҷо, сах. 104.

62 Ҳамон ҷо, сах. 17.

Фуруғӣ навъи дигари санъати такрорро ҳам хеле моҳирона корбаст намудааст. Яъне шоир калимаҳои такроршавандаро аввал дар шакли инкорӣ ва сипас дар шакли тасдиқӣ зикр мекунад:

Гирди маҳ хатти сияҳкор надорӣ, дорӣ,
Рузи равшан ба шаби тор надорӣ, дорӣ.⁶³

Дар ғазали дигари Фуруғӣ низ такрори тардидӣ хеле бамавқеъ ва шево истифода шудааст:

Қуфри зулфаш раҳзани дин аст, гӯи нест, ҳаст,
Қофаре сармояш ин аст, гӯи нест, ҳаст.⁶⁴

Шоир санъати тарсеъу мувозинаро барои хушоҳангу равон шудани ғазал дар чанд маврид хеле хуб корбаст намудааст:

Туву он ҳусни диловез, ки таъвизаш нест,
Ману ин ишқи ҷунунхез, ки тадбираш нест.⁶⁵

Дар ҳафт байти ғазали мазкур ин санъат якҷоя бо санъати тазод омада ҳолати маъшуқу ошиқро ба таври равшану барҷаста чилвагар намудааст.

Ҳамин тавр, санъатҳои бадеӣ дар ғазалиёти Фуруғӣ барои офаридани образҳои шоирона ва соддаю равон, латифу муассир баён кардани матлаб истифода шудаанд.

Ғазалиёти Фуруғӣ аз лиҳози сохт низ дорои баъзе хусусиятҳои хос мебошад, ки ҳоло чанде аз онҳоро аз назар мегузаронем. Чунон ки маълум аст, дар асрҳои пешин барои мадҳу ситоиш ва тақдим кардан ба мамдӯхон асосан қасида истифода мешуд. Фуруғӣ бошад

⁶³ Ҳамон ҷо, сах. 191.

⁶⁴ Ҳамон ҷо, сах. 37.

⁶⁵ Ҳамон ҷо, сах. 50.

ғазалро барои ин мақсад истифода кардааст. Чунон ки қаблан қайд шуд, Фуруғӣ гоҳ-гоҳ ғазалҳои худро ба мамдӯхонаш, махсусан, ба Носириддиншоҳ тақдим намуда ба ивази он тухфаҳо дарёфт мекардааст. Дар ин бора худи шоир ҳам дар зимни ғазале менависад:

Чун Фуруғӣ дар сари ҳар ҳафта месозад ғазал,
Назди шоҳаш аз пай эҳсонӣ таҳсин мебарад.⁶⁶

Фуруғӣ ҳам монанди дигар шоирони ба дарбор алоқаманд ҳангоми ид ва муносибатҳои дигар мамдӯхонашро табрику таҳният меғӯяд. Вале табрику ситоишҳои ӯ на дар шакли қасидаву мадҳияҳои тумтароку тулонӣ, балки тавассути ғазалҳои ошиқонае сурат мегирад, ки дар як ё ду байти охир ном ва мадҳи мамдӯх зикр меёбад. Масалан, ғазали зерин аз 14 байт иборат буда, 10 байти он мазмуни ишқӣ дорад, 4 байти охир бошад ба мадҳи мамдӯх бахшида шудааст:

...Маҳе, ки рози маи аз парда ошкоро кард,
Ҳануз сурати ӯ зери парда пинҳон аст.
Маҳи сафар зи барои ҳамин музаффар шуд,
Ки моҳи иди ҳумоюши шоҳи Эрон аст.
Абулмузаффар Мансури Носириддиншоҳ,
Ки зери роияи ӯ офтоби тобон аст.
Тулуғи субҳи чамолаш фуруғи офоқ аст,
Бисоти маҷлиси идаш нишоти даврон аст.
Фуруғӣ, аз ғазали иди шоҳ шодӣ кун,
Ки шодкомии шоир зи иди султон аст.⁶⁷

Ба ин минвол ин қабил ғазалҳои Фуруғӣ вазифаи қасидаро ҳам иҷро мекунамд. Баъзе ғазалҳо ҳатто аз лиҳози сохт ҳам ба қасидаи мадҳӣ монанд буда, қасидаи хурдро ба хотир меоранд.

⁶⁶ Ҳамон ҷо, сах. 79.

⁶⁷ Ҳамон ҷо, сах. 32.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ ҳамаи хусусиятҳои жанриву структуравии ғазалро мушоҳида кардан мумкин аст. Танҳо дар чанд ғазали шоир қоидаи овардани матлаъриоя нашудааст. Масалан, ғазали зер бидуни матлаъ оғоз меёбад:

Ман бар сари кӯи ту надидам,
Ҳоке, ки ба сар накарда бошам.⁶⁸

Ҳамчунин дар ғазалҳое, ки абъёти ашъори Носириддиншоҳ иқтибос шудааст, матлаъ ба назар намерасад.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ радиф хеле зиёд истифода шудааст, ки он боиси боз ҳам равонтару хушоҳангтар гаштани ғазалҳо шудааст. Рағбати зиёди шоирро дар овардани радиф аз он ҳам пай бурдан мумкин аст, ки радифҳои ғазалиёти ӯ аксаран калимаву ибораҳои мураккабу таркибӣ мебошанд. Масалан, дар ғазале радиф «кард чашми дуст» мебошад:

Қатъи назар зи душмани мо кард чашми дуст,
Дарде, ки доштем, даво кард чашми дуст.⁶⁹

Ба ин минвол «гуи нест, ҳаст», «кардан аст», «дошта бошад», «аз ту нахоҳанд», «хоҳам дид», «агар бигзарад» барин радифҳои мураккабу тулониро дар ғазалиёти Фуруғӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳарчанд радифҳои ғазалиёти шоир мураккабу тулонианд, вале онҳо соддагии ашъори уро ҳалалдор накардаанд.

З а б о н и ғазалиёти Фуруғӣ низ пеш аз ҳама бо соддагӣ имтиёз дорад. Дар ашъори шоир калимаву ибораҳои душворфаҳми арабӣ, истилоҳату мафҳумҳои илмиву динӣ хеле кам аст. Шоир саъй мекунад, ки то ҳади имкон аз калимаҳои арабӣ парҳез намуда, калима-

⁶⁸ Ҳамон ҷо, сах. 133.

⁶⁹ Ҳамон ҷо, сах. 23.

ҳои форсиро истифода барад. Дар ин бобат мисолеро, ки Хусейни Наҳаъӣ овардааст, ҷолиби диққат мебошад ва майлу рағбати шоирро ба забони модаринаш нишон медиҳад:

Ман ҳар ғазал, ки гуфтам дар ошиқӣ Фуруғӣ,
Якҷо гурези онро бар номи шох кардам.⁷⁰

Шоир дар байти мазкур ба ҷои таҳаллус, маҳлас барин мафҳумҳои маъмулшуда калимаи форсии «гурез»-ро истифода бурдааст.

Дар ғазалиёти Фуруғӣ зарбулмасалу мақолҳои халқӣ низ барои тасдиқи андешаву мулоҳизае ва ё таъкиди фикре хеле фаровон истифода шудааст. Шоир зарбулмасалу мақолҳоро гоҳо айнан ва гоҳо мазмунан корбаст намудааст:

Манъам зи сайри сурати зебои ӯ макун,
Аз ҳолати гурусна хабар нест серро.⁷¹

Калимаву ибора ва таъбирҳои халқӣ низ дар ғазалиёти Фуруғӣ зиёд ба назар мерасад. Аз ҷумла таъбири халқии «сари ангушт газидан» дар байти зер матлабро таъсирбахш ифода кардааст:

Як фирка ба ишрат дари кошона кушоданд,
Як зумра ба ҳасрат сари ангушт газиданд.⁷²

Ҳамин тавр ҳоҳ дар истифодаи санъатҳои бадеӣ, ҳоҳ дар кор бурдани калимаву ибора, зарбулмасалу мақол ва дигар масолеҳи суҳан майли Фуруғиро ба соддагӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

⁷⁰ Ҳамон ҷо, сах. 136.

⁷¹ Ҳамон ҷо, сах. 19.

⁷² Ҳамон ҷо, сах. 96.

ХУЛОСА

Фуруғии Бастомӣ аз зумраи он суҳанварони мумтозест, ки ҳанӯз дар замони зиндагии худ ҳамчун шоирӣ тавоно шинохта шудаанд. Ба шӯҳрати зиёди Фуруғӣ муосири ӯ шоҳзода Асадулло ишораҳои сареҳ карда менависад: «Осмони суҳанро хуришед буду ҷаҳони назмро Ҷамшед... Рафта-рафта ширинии ашъораш шӯри даҳру овозаи гуфтораш машҳур шуд...

Овозаи ғазалсарои ӯ чун нури офтоб ба обсду хароб расид, марду зан шунид, хосу ом писандид...»¹

Худи шоир ҳам ба овозаю шӯҳрати зиёди ашъораш дар зимни ғазале ишора кардааст:

Дар ҳама ҷо, Фуруғӣ, рафт фуруғи шеърӣ ман,
Чашму ҷароғи шоирон дар ҳама маҷлис маҷам.²

Беҳуда нест, ки ғазалсарои муосири Эрон Раҳии Муаййирӣ Фуруғиро аз бузургтарин ғазалсароёни адабиёти форс мешуморад: «Дар миёни шуарое, ки баъд аз давраи сафавия ғазалро ба иқтифои Саъдиву Ҳофиз сурудаанд, Фуруғии Бастомӣ ва Муътамадуддавла Нишоти Исфаҳонӣ бар ҳама бартарӣ доранд ва осори бадеу гаронбаҳое аз худ ба ёдгор гузоштаанд».³

Дар воқеъ ашъори Фуруғӣ монанди шеърҳои муосири бузургаш Қоонӣ хеле шӯҳрати калонро пайдо кар-

¹ Фуруғӣ. Девони комил, муқаддима, сах. 11—12.

² Ҳамон ҷо, сах. 126.

³ Фуруғӣ. Ғазалиёт, муқаддимаи Раҳии Муаййирӣ, сах. 6.

дааст ва овозаи ашъори ин ду суҳанвари моҳир берун аз ҳудуди Эрон ҳам паҳн гаштааст. Дар Хуросону Мовароуннаҳр низ шӯҳрат доштани ғазалҳои онҳо ва ба дурдонаҳои мусикии классикии тоҷик — «Шашмаком» дохил шудани шеърҳои онон далели равшани он шӯҳрат шуда метавонад. Аз ҷумла яке аз ғазалҳои дидаи вези Фурӯғӣ, ки дар оҳанги «Муғулчан дугоҳ» суруда мешавад, аз таронаҳои дӯстдоштаи мардуми тоҷик мебошад:

Як шаб охир домани охи саҳар хоҳам гирифт,
Доди худро 3-он маҳи, бедодгәр хоҳам гирифт.

Мухимтарин ғазалиёти Фурӯғӣ, ки боиси шӯҳрати зиёд пайдо кардани он гаштааст, соддагиву латофат мебошад. Чунон ки дидем, соддагӣ дар ғазалиёти Фурӯғӣ ҳам дар мазмуну мундариҷа, образи тасвирҳои бадеӣ, услубу тарзи нигорин, истифодаи санъатҳои гуногуни бадеӣ, калимаву ибора, таъбиру ифода ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ зоҳир мегардад.

Фурӯғӣ монанди дигар шоирони ҷараёни бозгашти адабӣ соддагиро бар ҳилофи мураккабиву печдарпечии сабки ҳиндӣ хусусияти асосии ғазалиёт ва ливои эҷодии худ қарор дода, шеъри форсиро аз вартаи муғлақбасии раҳонида, ба он латофату таровати пешинашро баргардонид.

Ҳарчанд дар ғазалиёти боқимондан Фурӯғӣ бо сабабҳои гуногун оҳангу андешаҳои баланди иҷтимоӣ камтар ба назар мерасад, вале услуби соддаву дидаи шини эҷодии ӯ барои ба ҳаёт наздик кардани назм, оммафаҳм сохтани он ва барои ба вучуд омадани таъмонҳои демократи дар адабиёт замина гузошт.

4 Фурӯғӣ. Девони комил, сах. 37.

М У Н Д А Р И Ч А

1. Мукаддима	3
2. Ҳаёт ва осори адабии Фуруғии Бастомӣ	10
3. Мавзуъ ва мундариҷаи ғазалиёти Фуруғӣ	22
а) Ишк	25
б) Оҳангҳои ҳаётдустӣ	39
в) Масъалаҳои иҷтимоӣ ва панду ахлоқӣ	48
г) Оҳангҳои тасаввуфӣ	52
4. Баъзе хусусиятҳои сабк ва услуби эҷодии Фуруғии Бастомӣ	57
5. Хулоса	84

*Бо қарори Совети нашрияву таҳририяи
Академияи Ҷанҳои РСС Тоҷикистон
ҷоп мешавад*

Мирзо МУЛЛОАХМАДОВ

ҶУРУҒИ БАСАМИ И ӢО ӢАЗЕЛИ

(на таджикском языке)

Ответственный редактор
Аълохон Афсаҳзод